

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XLII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XLII

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN: 975 - 482 - 510 - 6

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 2001

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr.M. Sait YAZICIOĞLU <i>İlahiyat Önlisans Programı (İÖP) .....</i>	1
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>İslam' da Ötekine Bakış.....</i>	11
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Türkiye' de Din ve Laiklik .....</i>	41
Prof. Dr. Şevki SAKA <i>İnsanı Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi .....</i>	59
Prof. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Akşemseddin de Bazı Tasavvufî Kavramlar-1.....</i>	77
Prof. Dr. Halis ALBAYRAK <i>Taberî'nin Kıraatları Değerlendirme ve Tercih Yöntemi (Câmiu'l-Beyân an Te'vilî'l-Kur'ân Çerçevesinde) .....</i>	97
Doç. Dr. Seyfettin ERŞAHİN <i>Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistan' da Vakıfların Kamulaştırılması .....</i>	131
Doç. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN <i>Oriental Studies Conception of Islam in Crusade Period .....</i>	145
Doç. Dr. Bünyamin ERUL <i>Rivayet Metinlerinde Ravilerin Tasarrufları.....</i>	173
Doç. Dr. Bayram AKDOĞAN <i>Sanat, Sanatçı, Sanat Eseri ve Ahlâk .....</i>	213
Yrd. Doç. Dr. Bayram AKDOĞAN <i>Câhiz ve Mûsikînin Tesiri Hakkındaki Makalesi.....</i>	247
Yrd. Doç. Dr. Muammer ESEN <i>İbn Teymiyye'nin Kelâmullâh Tartışmalarındaki Yeri.....</i>	257
Yrd. Doç. Dr. Hasan KURT <i>Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Maverâünnehr' de İç Mücadeleler (64/683-85/704).....</i>	273
Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ <i>Câhiz' ın Et-Tebessur Bi' t-ticâre Adlı Risâlesi .....</i>	305
KİTAP TANITIMI	
Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ <i>Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, en-Nuzum el-İslâmiyye, Mektebetu Nahdeti' l-Mısıriyye, Mısır, trs, XIV+328 ss.....</i>	333

SÜFYÂNÎ EMEVÎLER SONRASINDA HORASAN VE MAVERAÜNNEHR'DE İÇ MÜCADELELER (64-85/683-704)

Yard. Doç. Dr. Hasan KURT*

Giriş

İlk Emevî Halifesi Muaviye'nin 60/680'de vefatının ve Hz. Hüseyin'in 61/681'de Kerbelâ'da öldürülmesinin akabinde İslâm dünyasında büyük bir siyasi kaos ortaya çıkmıştır. Abdullah b. Zübeyr, Muaviye'nin oğlu Yezid'in hilâfetini tanımadığını ilan ederek Emevîleri karşısına almıştır. Hele Yezid'in 64/683 yılında ölmesinin ardından İslâm dünyası resmen ikiye ayrılmıştır. Zira Şam'da Yezid'in oğlu Muaviye'ye, Hicaz'da ise Abdullah b. Zübeyr'e biat edilmiştir.¹

Üçüncü Emevî Halifesi Muaviye b. Yezid bu ikiliği ortadan kaldırmak ve İslâm dünyasını birleştirmek için hilâfet iddiasından vazgeçip Abdullah b. Zübeyr'e biat etmek istemiş, fakat etrafındakilerin iktidar nimetinin ellerinden çıkacağı endişesi yüzünden bunda başarılı olamamıştır. Muaviye II'nin 64/683'te ölümünden sonra ise yerine geçecek veliahdı bulunmamasından dolayı, Emevîlerin Süfyânî kolu resmen sona ermiştir. Bu durum Abdullah b. Zübeyr'in konumunu sağlamlaştırmış ve Şam haricinde hemen hemen bütün İslâm dünyası onun etrafında birleşmiştir.² Fakat Şam halkı, yukarıda belirttiğimiz gibi iktidar pastasını başka yerlere kaptırmamak için Mervan b. Hakem'in etrafında toplanmıştır.³

Bu durum hilâfet topraklarının pek çok yerinde iktidar boşluğunun doğmasına ve büyük karışıklıkların çıkmasına yol açtı. Çok eski devirlerden beri Araplar arasında varlığını sürdüren kabilecilik ruhu tamamen kontrolden çıktı. İlk Emevî Halifesi Muaviye, muhtemelen ileride karışıklıklara yol açabileceğini farketmediği kabileciliği, geri plana itmek ve halkı devletin görevlendirdiği yetkililerin etrafında kenetlemek

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1. Ya'kûbî, *Târîh*, Beyrut, trz., II, 255; Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l Mülûk*, tah. M.Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire, trz., V, 501.

2. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir ve Cemaleddin eş-Şeyyâl, Kahire, 1960, 310; İ. Aycan, *Hicrî İlk Üç Asırda Zübeyrî Ailesinin Siyasî ve İlmî Hayattaki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1984, 64-68.

3. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1933, VIII, 258 vd.

hususunda büyük çaba sarfetmişti. Ancak kabile reislerinden gördüğü sert muhalefet yüzünden bundan vaz geçmek zorunda kalmıştı.

Bu nedenle Horasan'ın idari merkezi Merv'e yerleşmek için dışarıdan gelenler, kabile düzenine göre burada yerleşti. Ayrıca halkın kabile reislerine bağlılığı, Emevî halifesine ya da Abdullah b. Zübeyr'e olandan daha güçlüydü. Merv'e gelenlerin büyük bölümü Mudar'a mensup Temîm ve Kays veya Rabîa'ya dayanan Bekir b. Vâil kolundan idi. Daha sonra bunlara 78/697 yılında Irak-Horasan Genel Valisi Haccac tarafından atanan Mühelleb, yerini sağlamlaştırmak için beraberinde getirdiği kabilesi Ezd'i ilave etti ve burada Bekir Kabilesi ile ittifak yaptı.⁴ Böylece Kays-Temîm (Mudarî) işbirliğine karşı Rabîa-Ezd ittifakı oluştu.

Horasan'da ortaya çıkan bu gelişmelerde Basra ve Kûfe'nin büyük tesiri bulunmaktaydı. Zira eyaletteki bu kabilelerin büyük bölümü söz konusu şehirlerden idi. Belâzurî'nin belirttiğine göre, Irak ve Horasan Genel Valisi Ziyad b. Ebî Süfyan 51/671 yılında bu yerlerden ellibinden fazla kişiyi aileleriyle birlikte Horasan'a göndermişti. Bunlar Ceyhun nehrinin suladığı alan içerisinde yerleşmişti.⁵

Bu gelişmeler Maverâünnehr'in sakinleri olan Türkleri olayların içine çekmiş ve taraf olmaya sevketmiştir. Ayrıca Türkler bu gelişmelerde oynadıkları rollerle daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak yeni siyasi yapılanmaların belirleyicileri arasına girmişlerdir.

A) Abdullah b. Hâzim'in Hakimiyeti ve Bölgenin Zübeyrî Kontrolüne Girmesi

Horasan ve Maverâünnehr'de zuhur eden Emevî karşıtı hareketin ilk resmî temsilcisi olarak karşımıza Abdullah b. Hâzim çıkmaktadır. İsyan hareketini başlatmadan önce, Horasan'da hem Hz. Osman (23-35/644-656), hem de Emevîler (41-132/661-750) döneminde onun üst düzey görevlerde bulunduğu görülmektedir. Nitekim o, Halife Hz. Osman devrinde Basra Valisi Abdullah b. Âmir'in, 30/650-651 (Taberî'ye göre 31/651-652) yılında Horasan'a yaptığı seferde komutan olarak görev

4.R.N. Frye, *The Golden Age of Persia The Arabs in the East*, London, 1988, 75 vd.; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1963, 198, 203; S.A. Hasan., "A Survey of The Expansion of Islam Into Central Asia During the Umayyad Caliphate", *Islamic Culture*, XLIV, S.3, (July, 1970), s. 170 vd.; H.A.R. Gibb, *Orta Asyada Arap Fütuhâtı*, çev. M.Hakkı, İstanbul, 1930, 23.

5.Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987., 596; Taberî, V, 286; Hasan, "A Survey of The Expansion of Islam", 166.

yapmıştı. Vali tarafından Tabeseyn, Ebîverd ve Serahs'a sefere gönderilen Abdullah b. Hâzim, bu şehirlerde önemli başarıların altına imza atmıştı. Bir süre sonra da 32/652-653 yılında Abdullah b. Âmir tarafından Horasan valisi atanmıştı.⁶

Yine Abdullah b. Hâzim'in 61/681 yılında Horasan'a atanan⁷ ve Süfyânîlerin buradaki son valisi olan Selm b. Ziyad'ın⁸ ileri gelen adamları arasında yer aldığı⁹ ve onun tarafından Semerkand ve Harezm'den gelen hediyeleri Halife Yezid b. Muaviye (60-64/680-684)'ye takdim etmek üzere gönderildiği nakledilmektedir.¹⁰

Muaviye II'nin 64/684'te ölümü neticesinde Şam haricindeki bölgelerin hemen hepsinde Abdullah b. Zübeyr halife kabul edildiğinden Basra ve Kûfe gibi Horasan'da da Emevî valilerinin ağırlığı kalmadı. Dolayısıyla halk tarafından çok sevilmesine ve bu yüzden kaynaklarda muhtemelen abartılı olarak belirtildiğine göre, yirmi binden fazla bebeğe adı verilmesine rağmen¹¹ Vali Selm b. Ziyad bile burada kontrolü sağlayamaz hale geldi.¹² Selm'in, Horasan Araplarının, Emevî karşıtı Abdullah b. Zübeyr'i halife ve kendisini onun valisi olarak tanıması için gösterdiği gayretler boşa çıktı. Bu nedenle Selm b. Ziyad, Abdullah b. Zübeyr'e katılmak düşüncesiyle Horasan'ı terkedip onun hakim bulunduğu Hicaz'a gitmeye karar verdi.¹³ Bunun üzerine Vali'nin yerine geçebilmek için, ileri gelenlerden pekçok kimse adeta rekabete girdi. Neticede Müslüman Araplar arasında kabilecilik ruhu İslâm öncesi dönemdeki gibi büyük bir patlama gösterdi. Selm'in Horasan'ı terkeddiği sırasında yaşananlarla ilgili nakledilen aşağıdaki rivayetler, bu durumu çok açık biçimde ortaya koymaktadır:

6.Belâzurî, 585 vdd., 595; Taberî, IV, 300 vdd., 316; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, tah. Ö. Abdusselam Tedmürî, Beyrut, 1990, (h.61-80), 434 vd.; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, tah. M. Ebu Saîd Ömer el-Amrî, Beyrut, 1998, XXVIII, 8, 10 vd.

7.Belâzurî, 600; Ya'kûbî, II, 252; Taberî, V, 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1965, IV, 96 vd.

8.Bu şahsın adının Selm mi, Müslim mi olduğu hususunu *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)* adlı kitabımızda (Ankara, 1998, 149 vd.) değerlendirmiştik.

9.Ya'kûbî, II, 252; Hasan, "A Survey of The Expansion of Islam", 169.

10.Taberî, V, 545.

11.Taberî, V, 545; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.61-80), 44.

12.Hasan, "A Survey of The Expansion of Islam", 171.

13.Belâzurî, 601; M.A. Shaban, *The 'Abbâsîd Revolution*, Cambridge, 1970, 41 vd.

Buna göre¹⁴ Selm, Horasan'dan ayrılırken valiliği ilk önce Ğassân'a mensup Ezd Kabilesi'nden ve Basra'nın önde gelen eşrafından¹⁵ Mühelleb b. Ebî Suфра'ya bırakır. Serahs'a vardığında Selm, Rabîa'ya dayanan Bekir b. Vâil Oğullarının alt kolu¹⁶ Kays b. Sa'lebe Oğullarından Süleyman b. Mersed ile karşılaşır. Aralarında geçen konuşma sırasında Selm, makamı Mühelleb'e bıraktığını söyleyince Süleyman'ın tepkisine maruz kalır. Süleyman, kendisine: "Nizar Kabilesi sana yetmedi de, gidip Yemenlilerden birini mi yerine bıraktın?" diyerek bu durumdan rahatsızlığını ortaya koyar. Çünkü Selm'in kabilesi Mudar ve Süleyman'ın kabilesi Rabîa Nizar'da birleşmektedir. Bu ortak atayı dile getirerek Süleyman, valiliğin kendisine bırakılmasını temine çalışır. Bunun üzerine Selm, Merv-rûd, Faryâb, Tâlekân ve Cüzcan'ı Süleyman'a; Herat'ı ise Bekir b. Vâil'in bir diğer alt kolu olan Teymullah b. Sa'lebe Oğullarından¹⁷ Evs b. Sa'lebe b. Züfer'e bırakır. Yoluna devam eden Selm, Nîsâbur'a gelince, Mudar Kabilesi'nin alt kollarından Kays Aylân (ya da kısaca Kays¹⁸)'a bağlı Süleym Oğullarına mensup olan¹⁹ Abdullah b. Hâzim'e rastlar. Selm ortaya çıkan gelişmeleri Abdullah'a anlatınca, aynı şekilde o da tepki gösterir ve "Mudar Kabilesi arasında yerine geçirecek hiç kimse bulamadın da, gidip Horasan'ı Bekir b. Vâil Kabilesi ile Umman (veya Yemen)lular arasında mı paylaştırdın?" der. Abdullah bu ifadeyle kabile birliğini biraz daha alt gruba çekerek, yani Rabîa Kabilesi'ni dışarıda tutarak valiliğin kendisine bırakılmasını temine çalışır. Abdullah b. Hâzim, ardından da Selm'den, Horasan valiliğini kendisine bıraktığını belirten bir yazı ve yüzbin dirhem ister. Diğerleri gibi ona da hayır diyemeyen Selm, istediği yazıyı ve parayı verir. Söz konusu gelişmeyi öğrenir öğrenmez, Bekir b. Vâil başta olmak üzere değişik kabilelerden pekçok insan bir araya toplanıp "onlar Horasan'ın gelirini biz olmadan nasıl yiyebilirler?" diyerek İbn Hâzim'in mal varlığına saldırmak ister. Fakat İbn Hâzim'in adamları güç kullanarak bu işi engeller.²⁰

14.Taberî, V, 546

15.İbn Hazm El-Endelüsî, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, Beyrut, 1983, 367-370, 473; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.81-100), 206; İbn Asâkir, LXI, 283; Ö.R. Kakhâlê, *Mu'cemü Kabâili'l-Arab*, Beyrut, 1991, I, 16.

16.İbn Hazm El-Endelüsî, 303, 319-321.

17.İbn Hazm El-Endelüsî, 315 vd.

18.M.M. Söylemez, *Emevîler Döneminde Küfe*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2000, 117.

19.İbn Hazm El-Endelüsî, 262.

20.Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 602; İbnü'l-Esîr, IV, 155; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.61-80), 44 vd.

Selm'in çeşitli kabile reislerine yetkisini devrettiğine ilişkin olan bilgiler, ilgili kabilelerin kendilerini meşrulaştırma gayretlerinin bir sonucu olabilir. Çünkü Selm'in, Şaban'ın da belirttiği gibi, Horasan'dan ayrılırken herhangi bir kişiye söz geçirebilecek bir konumu kalmamış ve otoritesi tamamen sarsılmıştı.²¹ Bununla birlikte yukarıda kaydettiğimiz rivayetler, Horasan'ın ortada kalmış ve bir takım güçlü kimseler tarafından kapışılan bir mal durumuna nasıl düştüğünü göstermesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Barthold'un da belirttiği gibi, bölge Araplarının hareketlerinin tek sürükleyici gücünün ganimet ve şeref arzusu olduğu ve bu çabada dinin pek fazla yerinin bulunmadığı açıkça görülmektedir.²² Eyalet, Rabâa (Bekir b. Vâil), Mudar ve Yemenliler arasında adeta taksim edilmeye çalışılmıştır. Neticede Kabileler arasında büyük karışıklıkların habercisi konumundaki iktidar mücadelesinin sinyalleri görülmeye başlamıştır. Selm'in son derece cazip bir görev olan valiliği, kendi isteğiyle terketmesi de bunun bir göstergesidir.

1) Abdullah b. Hâzim'in Cüşemli İle Mücadelesi

Valiliğin Abdullah b. Hâzim'e verildiğini ve onun Merv'e hareket ettiğini duyan Mühelleb b. Ebî Sufra zor duruma düştü. Çünkü bu tarihlerde onu destekleyecek olan kabilesi Ezd'in Horasan'da henüz pek fazla ağırlığı yoktu.²³ Bu nedenle Mühelleb, Temîm Kabilesi'nin kollarından Ebnâ olarak nitelendirilen²⁴ Cüşem b. Sa'd b. Zeydi Menât b. Temîm Oğullarına mensup birini yerine bıraktı.²⁵ Fakat Abdullah, Cüşemli'yi girdiği çatışma sonucunda öldürdü ve zorlanmadan Horasan'ın merkezi durumunda bulunan Merv'e²⁶ girdi. Taberî bu durumu Ali b. Muhammed el-Medâinî'den naklettiği bir rivayette şöyle tasvir etmektedir: "Yezid b. Muaviye ve Muaviye b. Yezid ölünce Horasanlılar valilerine baş kaldırdı ve onları görevden uzaklaştırdı. Her bir kavim ayrı bir bölgeyi kontrolüne aldı ve karışıklıklar baş gösterdi. İbn Hâzim Horasan'a hakim oldu; savaş patlak verdi."²⁷

21.Şaban, 42.

22.V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H.Dursun Yıldız, Ankara, 1990, 198.

23.Wellhausen, 198, 203.

24.İbn Hazm El-Endelüsî, 215.

25.Taberî, V, 546.

26.Merv şehri Merv-rûd (Küçük Merv) ve Merv-Şâhicân (Büyük Merv) diye ikiye ayrılmaktadır. Bunların her ikisi de Murğab Nehri üzerinde yer almaktadır. Bkz. Hasan, "The Expansion of Islam Into Central Asia and The Early Turco-Arab Contacts" *Islamic Culture*, XLIV, 1 (January, 1970), s.6 dipnot:42, 43.

27.Taberî, V, 546; İbnü'l-Esîr, IV, 156.

2) Abdullah b. Hâzim'in Rabîa Kabilesi İle Mücadelesi

Cüsemli sorununu halleden Abdullah b. Hâzim, Merv-rûd'a doğru ilerler. Selm'in bu bölgeyi ve çevresini kendisine bıraktığı Bekir b. Vâil'e mensup Kays b. Sa'lebe Oğullarından Süleyman b. Mersed, Abdullah b. Hâzim'e elindeki valilik belgesini tanımadığını belirtir. Bunun üzerine iki taraf muhalif halife Abdullah b. Zübeyr'e mektup yazıp onun hakemliğine baş vurur. Abdullah b. Zübeyr tercihini Abdullah b. Hâzim'den yana kullanınca, Süleyman daha önce Selm'in belgesini tanımadığı gibi bu sefer de hakem kabul etmesine rağmen Abdullah b. Zübeyr'in tercihinine razı olmaz; hatta onun halifeliğini reddeder.²⁸

Bu olaydan da herhangi bir kişiyi ya da kabileyi kabul ya da reddetmede esas olan unsurun şahsi menfaatlar olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Çünkü daha önce Süleyman, Süfyânî-Emevîlerin son valisi Selm'e, Nizar'ın soyundan birine valiliğin bırakılması gerektiğini telkin ediyordu. Bu, vali olacak şahsın Mudar veya Rabîa kabilelerinin herhangi birinden olabileceği anlamına gelmekteydi. Zira Nizar her iki kabilenin de kendisinde birleştiği üst gruptu. Fakat Mudarlı biri vali tayin edilince vaziyet değişmiş ve Süleyman bütün ilişkileri derhal koparabilmiştir. Aynı şekilde Süleyman, valiliği kendisine vermediği için Abdullah b. Zübeyr'in de halifeliğini tanımadığını bildirmiştir.

Abdullah b. Hâzim neticede Süleyman b. Mersed ile günlerce savaşır ve onu öldürür. Ardından yediyüz kişilik bir güçle Tâlekan'da bulunan, Süleyman'ın kardeşi Amr b. Mersed üzerine yürür. Abdullah aynı şekilde onu da öldürür ve taraftarlarını ağır bir yenilgiye uğratar; canını kurtarabilenler Herat'ta bulunan Bekir b. Vâil'in bir diğer alt kolu olan Teymullah b. Sa'lebe Oğullarından Evs b. Sa'lebe'ye sığınır. Abdullah bu olayın akabinde Merv'e döner. Bu sırada Bekir b. Vâil Oğullarından Merv-rûd ve Horasan'ın başka yerlerinde bulunanlar da Herat'a sığınır. Böylece hepsi Evs b. Sa'lebe'nin etrafında kümelenir.²⁹

Rivayete göre, bu kimseler Mudar Kabilesi'ni Horasan'ın tamamından çıkarmak üzere Evs b. Sa'lebe'ye biat etmek istedi. Çünkü anlaşıldığı kadarıyla onlar valiliği elde etmenin yolunun Mudarlılardan kurtulmaktan geçtiğini düşünmekteydi. Fakat Evs başlangıçta bu işe pek sıcak bakmadı; çevresindekilere Abdullah ile mücadeleye girişmek yerine, antlaşmaya çalışmanın daha doğru olacağını söyledi. Böylelikle o,

28.Belâzurî, 602; H. Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara, 1998, 153.

29.Belâzurî, 603.

Abdullah'ın en azından Herat'ı kendilerine bırakabileceği kanaatini taşıdığını ifade etti. Ne var ki, etrafındakiler Evs'in bu yaklaşımını kesin bir dille reddetti; Rabîa Kabilesi'ne mensup olan bu kimseler³⁰ Mudar Kabilesi ile bir arada yaşayamayacaklarını vurgulayıp buna Mersed'in oğullarından Süleyman ve Amr'ın, Abdullah tarafından öldürülmesini gerekçe gösterdi. O nedenle bu kimseler gerekirse bir başkasını kendilerine reis seçebileceklerini, fakat davalarından vaz geçmeyeceklerini vurguladı. Sonuçta Evs, riyasetin elden gideceği endişesiyle Abdullah'a karşı mücadeleye razı oldu. Çok geçmeden Abdullah b. Hâzim, 64/683 yılında Merv'de oğlu Musa'yı bırakıp, Herat üzerine yürüdü ve şehri bir yıla yakın kuşatma altında tuttu.³¹

Bu rivayette de açıkça görüldüğü gibi, Rabîalı-Mudarlı çatışması artık kontrolden çıkmış ve taraflar birbirlerine tahammül edemez hale gelmişlerdir. Kabileler arası kan davası, İslâm öncesi dönemlerde olduğu gibi, Araplar arasında tekrar alevlenmiştir. Bunun belki en önemli sebebi devletin insanların haklarını koruyamaz, onlar arasında hakemlik ve denetleyicilik görevlerini yapamaz hale düşmüş olmasıdır. Böylece en üst seviyede birliği sağlayıcı durumdaki devlet, otoritesini yitirince, sosyal bir vakıa olarak güç bakımından ikinci derecede bulunan kabileler boşluğu doldurmaya kalkmıştır.

Gelişmelerin nereye varacağını çok iyi kestirebilen bir takım uzak görüşlü şahsiyetler bu kargaşaya son verebilmek ve tekrar birliği sağlayabilmek için ellerinden geleni yapmaya çalışmışlardır. Taberî bu hususu çok güzel tasvir etmektedir.³² Zühl Oğullarından Hilâl ed-Dabbî ve Evs Oğullarından bir başka şahıs bu bağlamda girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan Hilâl, savaş için Herat kapılarına dayandığı sırada Abdullah b. Hâzim'e şu sözleri sarfeder: "Baba bir kardeşlerinle savaşmaktasın. Diyelim ki başardın, vallahi onların ardından hayat boyunca herhangi bir hayra erişemezsin. Merv-rûd'da bir kısmını öldürdün; bunun yerine eğer biraz özveride bulunsaydın onlar razı olurdu, ya da bu işi bir şekilde tatlıya bağlasaydın!" Hilâl'in bu sözlerine karşılık, Abdullah b. Hâzim onlar hakkındaki kanaatini şöyle ifade eder: "Vallahi onları memnun etmek için Horasan'ı terketseydim, yine de yetinmezlerdi; ellerinden gelse, sizi dünyadan sürerlerdi." Fakat Hilâl, onun bu kanaatine rağmen, arabuluculuk işine girişmekten vazgeçmez. Hatta

30.Rabî'a, Mudar'ın kardeşiydi ve aralarında tarihi bir rekabet bulunmaktaydı. Ayrıca Rabî'a, Bekir b. Vâil kabilesinin üst grubu idi. Bu nedenle üzerinde durduğumuz olayların kahramanları itibarıyla Rabî'a Kabilesi aynı kişilere işaret etmektedir. Bkz. İbn Hazm el-Endelüsî, 292, 302.

31.Taberî, V, 547 vd.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.61-80), 45; Kakhâlê, I, 97.

32.Taberî, V, 548.

Abdullah'a ne kendisinin, ne de Hindif'ten³³ sözünü dinleyecek herhangi bir kişinin diplomatik yollar tamamen tıkanıncaya kadar silahı eline almayacağını açıkça ifade eder. Bunun üzerine Abdullah b. Hâzim, Hilâl b. ed-Dabiy'i diplomatik girişimlerde bulunması için görevlendirir. Böylece o, resmen iki taraf arasında mekik diplomasisine başlar. Fakat Hilâl umduğunu bulamaz. Çünkü Suheyb Oğulları, Abdullah b. Hâzim ile savaşmak hususunda ısrarcı bir tutum sergiler. Hatta onlar arabulucu olarak kendilerine gelen Hilâl'e karşı çok sert davranır; öyle ki, ona "eğer elçi olmasaydın, seni öldürürdük." şeklinde karşılık verir. Suheyb Oğullarının bu tavrından etkilenmemiş gibi davranan Hilâl, kan dökmeyi engellemenin bir yolu olup olmadığını sorar. Onlar da iki şarttan biri gerçekleşirse, mümkün olabileceğini söyler. Buna göre, Abdullah b. Hâzim ve mensubu bulunduğu Mudar Kabilesi, Horasan'ı terkedecek ve herhangi bir hak talep etmeyecek; ya da at, silah, altın ve gümüş gibi herşeyden vazgeçecek. Bir diğer ifadeyle Mudar Kabilesi köle gibi yaşayacak. Barış için başka bir yol olup olmadığını soran Hilâl b. ed-Dabiy'e, Suheyb Oğulları kesin şekilde hayır cevabını verir. Nitekim onların bu tavrı yüzünden daha evvel görüştüğü birtakım kimseler ona önce Suheyb Oğulları ile görüşmesini tavsiye etmişlerdi. Evs b. Sa'lebe ve Bekir b. Vâil'in kollarından Yemâmeli Hanîfe Oğullarından³⁴ Erkam b. Mutarrif, Damdam b. Yezîd veya onun oğlu Abdullah, Asım b. es-Salt b. el-Hureys, ayrıca Bekir b. Vâil Oğullarından bir topluluk bu kimseler arasında sayılabilir. Eli boş olarak Abdullah b. Hâzim'e dönen Hilâl b. ed-Dabiy ona kavminin kendisiyle akrabalık bağlarını kestiğini söyler. Abdullah b. Hâzim de Hilâl'e daha önce kendisine Rabîa Kabilesi'nin böyle bir yapıda olduğunu belirttiğine ve onların, Rablerine Peygamber'i Mudar'dan gönderdiği gündən beri öfkeli bulunduğu dikkat çeker.³⁵

Görüldüğü gibi Mudar ve Rabîa kabileleri arasındaki düşmanlık artık uzun süre kanayacak kapanması zor bir yara haline dönüşmüş; iki taraf arasında savaş kaçınılmaz hale gelmiş; Hilâl b. ed-Dabiy bile bütün iyimserliğine rağmen bu durumu bir vakta olarak çaresizce kabullenmek zorunda kalmıştır. Neticede Abdullah b. Hâzim yukarıda belirttiğimiz gibi, bir yıla yakın Herat'ı kuşatma altında tutmuştur. Bunun ardından Abdullah, Rabîa Kabilesi'ni ve müttefiklerini tahrik etmek suretiyle şehrin etrafına kazdıkları siperlerden çıkartmış; aralarında gerçekleşen çok kanlı çatışmanın sonucunda Abdullah b. Hâzim onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bekir b. Vâil Kabilesi'nden bu savaşta sekiz bin kadar insan ölmüştür. Herat Valisi Evs b. Sa'lebe yaralı olarak savaş

33.Hindif; Kureyş, Kinâne, Esed ve onun kolları Hûn ve Hüzeyl kabilelerini kapsamaktadır. İbn Hazm el-Endelüsî, 479 vd.

34.İbn Hazm el-Endelüsî, 309 vd.

35.İbnü'l-Esîr, IV, 156 vd.

meydanından kaçabilmiş; ancak Sicistan yakınlarında aldığı yaranın etkisiyle ölmüştür. Böylece Herat da Abdullah b. Hâzim'in kontrolüne girmiştir. Abdullah, oğlu Muhammed'i şehrin valisi, Şemmas b. Disar el-Utâridî'yi onun yardımcısı, Bükeyr b. Vişâh'ı ise Şurta (emniyet) teşkilatının reisi yapmıştır. Abdullah bu atamaların ardından Herat'tan Merv'e dönmüştür.³⁶

3) Abdullah b. Hâzim'in Türk Akınlarına Maruz Kalması

Bu sırada Horasan'da Arap kabileleri sadece kendi aralarında savaşmıyorlar; zaman zaman Türklerin de akınlarına maruz kalıyorlardı. Bu akınların fethi yol açmasa bile, Arapları büyük bir sıkıntıya soktuğu muhakkaktı. Nitekim 64/683 yılında çok soğuk bir kış gününde Abdullah b. Hâzim'in Herat'ta bulunduğu esnada Türkler, Nîsâbur'a kadar ilerledi,³⁷ İsfâd (veya İşgâd) Konağı'na baskında bulundu ve çoğunluğu Medîneli Ezd Kabilesi'nden olan Araplara zarar verdi. Çevreden yetişen Ezdliler yardım etmek istediye de, aynı akamete uğradı. Neticede Araplar, Abdullah b. Hâzim'den yardım istemek zorunda kaldılar. Bu tarihlerde Horasan'da azınlık durumunda bulunan Ezd Kabilesi, Abdullah b. Hâzim'in mensubu bulunduğu Mudar'a (Kays) karşı Rabîa (Bekir b. Vâil) ile henüz ittifak yapmamışlardı.³⁸ Bu nedenle Abdullah b. Hâzim, Züheyr b. Hayyân komutasında Temîm Oğullarından bir birlik göndererek Türkler tarafından esir alınan Ezdlileri kurtardı.³⁹

4) Abdullah b. Hâzim'in Temîm Oğullarına Sırt Çevirmesi

Kabileler arası iş birliklerinin ve mücadelelerin hep şahsi menfaatler üzerine kurulu olduğu gerçeği, Horasan-Maveraünnehr bölgesinde Rabîa gibi Mudar için de geçerliydi. Nitekim Temîm Oğulları, 64/683 yılında Herat civarında yapılan savaşta Rabîa Oğullarına karşı Kays Kabilesi'nden olan Abdullah b. Hâzim'in yanında yer almıştı. Çünkü Abdullah'ın mensubu bulunduğu Kays Kabilesi, Mudar'ın oğlu Kays 'Aylân'dan; Temîm kolu ise diğer oğlu İlyas'tan gelmekteydi.⁴⁰ Dolayısıyla Rabîa Oğullarına göre hem Kays, hem de Temîm, Mudarlı olduğundan Horasan'dan çıkarılmalydı.

36.Belâzurî, 603; Taberî, V, 550 vd.; İbnü'l-Esîr, IV, 207 vd.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.61-80), 45.

37.Belâzurî, 603.

38.Shaban, 43.

39.Taberî, V, 549; İbnü'l-Esîr, IV, 157.

40.İbn Hazm El-Endelüsî, 466, 468.

Buna rağmen Abdullah b. Hâzim, Horasan'a hakim olduktan sonra, müttefiki Temîm Oğullarına da sırt çevirmiş, onlara zorluklar çıkarmaya başlamıştır. Temîmlilerin Mudarlı olması Abdullah'ı böyle bir tavır almaktan engellememiştir. Çünkü Abdullah, artık kontrolüne girmiş bulunan Horasan-Maveratünnehr bölgesini Temîmliler ile paylaşmak istememekteydi. Zira o kendini Abdullah b. Zübeyr tarafından atanmış Horasan valisi olarak görmekteydi. Oysa Abdullah'ı sadece bir kabile reisi olarak gören müttefiki Temîmliler, elde ettiği başarıda paylarının bulunduğunu düşündüğünden dolayı ondan çok şey beklemekteydi.⁴¹ Bu nedenle Abdullah'ın kendilerini göz ardı etmeye başlaması, Temîmlileri büyük hayal kırıklığına uğratmıştır.

Abdullah b. Hâzim'in Merv'de Cüşem Oğullarından bir şahsa yaptığı muamele (muhtemelen onun öldürülmesi) Temîm Oğullarını artık bu işe bir şekilde dur demek gerektiği kanaatine sevketti. Bu nedenle onlar Abdullah b. Hâzim'in Temîmli hanımından olan oğlu ve Herat Valisi Muhammed'e hallerini arz etmek istedi. Ancak Muhammed, babasının Temîmlilere yakınlık göstermemesi ve Herat'a onları sokmaması yönündeki talimatının dışına çıkamadı.⁴² Çünkü Abdullah, Herat'ın fethinde kendisine büyük yardımda bulunan Temîm Oğullarının buraya fatih sıfatıyla yerleşmelerini arzu etmemekteydi.⁴³

Bu olay bardağı taşıran son damla olmuş ve Temîm Oğulları ile Abdullah b. Hâzim arasında savaş rüzgarları esmeye başlamıştır. Böylece ortaya yeni bir cepheleşme çıkmış ve Rabîa Oğulları karşısındaki Mudarlı cephesi ikiye bölünmüştür. Herat'ta Şurta Reisi Bükeyr b. Vişah bu konuda Muhammed'e destek verirken, Vali Yardımcısı Şemmas b. Disar el-Utârîdî, Abdullah b. Hâzim'in emrini tanımayarak Temîm Oğullarının yanında yer almıştır. Bükeyr, savaş fikrinden vazgeçmeleri karşılığında Temîm Oğullarına ve Şemmas b. Disar'a yüklü miktarda para teklif etmiştir. Buna göre, Şemmas'a otuzbin, Temîm Oğullarının herbir ferdine ise biner dirhem verilecekti. Ancak onlar bu teklifi reddetmiştir. Bu, artık kılıçların kınından sıyrıldığı anlamına gelmekteydi; nitekim Temîm Oğulları silah gücüyle Herat'a girip, Abdullah b. Hâzim'in oğlu Muhammed'i öldürmüştür. Hatta Taberî'nin el-Medâinî'den aktardığına göre, Temîmliler öldürmeden önce Muhammed'e aşağılayıcı işkenceler yapmıştır. Akraları olmasına rağmen, Temîmlilerin Muhammed'e böyle bir muameleyi reva görmeleri, aralarındaki gerginliğin boyutlarını ortaya koymak bakımından hayli anlamlıdır. Bununla birlikte böyle

41. Shaban, 43.

42. Kahlâle, I, 131.

43. Wellhausen, 199.

hunharca bir öldürme teşebbüsüne karşı koyup, itidali elden bırakmak istemeyenler de çıkmıştır. Sözelimi Temîm'in önde gelenlerinden Ceyhân b. Meşca'a ed-Dabbî bunlardandır. Ne var ki, sertlik taraftarı olanlar ağır basmıştır.⁴⁴

Neticede yaptıkları ile yetinmeyen Temîm Oğulları kendilerine Harîş b. Hilâl el-Kuray'î'yi komutan seçerek Abdullah b. Hâzim ile savaşmak üzere Merv'e yürüdü. İki taraf arasında iki yıl kadar süren savaş sıkıcı hale gelince, Abdullah b. Hâzim ve Harîş b. Hilâl el-Kuray'î teke tek dövüşerek galip geleni tespit yoluna gitti. Sonuçta Abdullah b. Hâzim'in yenmesi nedeniyle Temîm Oğulları bu mücadeleden çekilip Horasan'ın değişik yerlerine dağıldı. Basra asıllı⁴⁵ Bahîr b. Verkâ'nın⁴⁶ başında bulunduğu bir grup Eberşehr (Nîsâbur⁴⁷)'e, Şemmas b. Disar el-Utâridî muhtemelen Sicistan'a, Osman b. Bişr b. el-Muhtefiz Fertena'ya, Harîş b. Hilâl el-Kuray'î ise Merv-rûd yönüne gitti. Böylece Temîm Oğulları Abdullah b. Hâzim için bir tehlike olmaktan çıktı. Hatta Abdullah b. Hâzim iki yıl süren savaşta Temîm Oğullarının komutanı durumunda bulunan Harîş ile çok geçmeden tekrar dost olup ona kırkbin dirhem verdi.⁴⁸

Ancak Abdullah b. Hâzim ile Temîmliler arasındaki mücadele bu kadarla kalmadı. Abdullah, 66/685-686'da Merv-rud'daki Fertena Sarayı'na yerleşen Temîmlilerin üzerine yürüdü. Bunlar arasında grubun liderliğini yapan Osman b. Bişr el-Muhtefiz'in yanısıra Şu'be b. Zahîr en-Nehşelî, Verd b. el-Felak el-Anberî, Züheyr b. Züeyb el-Adevî, Ceyhan b. Meşcea ed-Dabbî, Haccac b. Nâşib el-Adevî ve Rakabe b. el-Hur da bulunmaktaydı. Uzun süren kuşatmanın ardından Temîm Oğulları Abdullah'ın vereceği hükme razı olmak zorunda kaldı. Neticede Abdullah üç kişi haricinde burada bulunan bütün Temîmlilerin öldürülmesini emretti. Bu üç kişi Haccac b. Nâşib el-Adevî, Ceyhân b. Meşca'a ed-Dabbî ve Sa'd oğullarından bir şahıstı.⁴⁹ Abdullah'ın bu grubu Harîş hadisesinde görüldüğü gibi, affetmemesi muhtemelen onların, oğlu Muhammed'in öldürülmesinde rol alan en önemli şahıslar olmasından kaynaklanmaktadır. Sonuç itibariyle Abdullah, oğlunun intikamını çok kanlı bir biçimde almış oldu.

44.İbnü'l-Esîr, IV, 208.

45.Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.81-100), 45.

46.İbn Hazm el-Endelüsî ve Belâzurî Bahîr kelimesini Büceyr şeklinde kaydetmektedir. Ayrıca Belâzurî, Verkâ kelimesini de Vekâ şeklinde nakletmektedir. İbn Hazm El-Endelüsî, 219; Belâzurî, 603.

47.Wellhausen, 197.

48.Taberî, V, 623 vdd.; İbnü'l-Esîr, IV, 208 vd.; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, tah. Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire, 1976, XXI, 61 vdd.

49.Taberî, VI, 77-80; İbnü'l-Esîr, IV, 254 vdd.; Nüveyrî, XXI, 64 vdd.

Aralarında yaptıkları toplantı sonucunda Temîmliler, Abdullah b. Hâzim karşısında topluca savaştıkları sürece galip gelemeyeceklerine karar verdi. Bu yüzden içlerinden bir kısmının Tus yönüne gidip Abdullah'ı üzerlerine çekmesi, Merv'de bulunanların ise bu sırada onu valilikten devirmesi hususunda anlaştı. Anlaşıldığı kadarıyla böylece Abdullah b. Hâzim iki ateş arasında kalacak ve Temîmlilere karşı mücadelede zor duruma düşecekti. Temîmlilerin uygulamaya koyduğu bu plan gereğince, Bahîr b. Verkâ es-Suraymî bir toplulukla Tus'a, oradan da Eberşehr'e gitti ve İbn Hâzim'i tanımadığını ilan etti. Bunun üzerine Abdullah b. Hâzim, Temîmli olmasına rağmen Bükeyr b. Vişâh'ı Merv'de vekil bırakarak, Eberşehr'de bulunan Bahîr b. Verkâ es-Suraymî'ye karşı bir sefer düzenledi.⁵⁰ Ancak Temîmlilere sırt çevirmesinden dolayı zayıf düşen Abdullah b. Hâzim, muhtemelen olacakların az çok farkına vardığından Merv'deki Temîmlilere güvenememekteydi. Bu yüzden sefer öncesinde servetini, oğlu Musa ile Tirmiz'e gönderdi.⁵¹

5) Abdullah b. Hâzim'in Emevî Hilâfetini Tanımaya Davet Edilmesi

Bütün bu istikrar ve can güvenliği konusunda yaşanan sorunlara rağmen, Horasan büyük ölçüde Abdullah b. Hâzim'in hakimiyetine girmiş, Horasan'da o, tek hakim olarak adına para bile bastırmıştır. Bu paralar arasında altın olanlar dahi mevcuttur.⁵² Onun hakimiyeti Emevî Hilâfeti tarafından da kabul edilmek zorunda kalmıştır. Nitekim Horasan'da yukarıda sözünü ettiğimiz gelişmeler olduğu sıralarda Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705), Abdullah b. Hâzim'e bir mektup göndermiştir. Bu mektupta Abdullah'tan kendisine biat etmesini, bunun karşılığında onu yedi yıl müddetle Horasan valisi olarak tanıyacağını belirtmiştir. Mektubun yanısıra Mus'ab b. Zübeyr'in kesik kafasını da göndererek Abdullah'a bir uyarıda da bulunmuştur.

Mus'ab'ın kesik başını yıkayıp kefenledikten sonra defnedilen⁵³ Abdullah b. Hâzim, bu tekliften aşırı derecede rahatsız olmuş ve Abdülmelik b. Mervan'a "Ben Rasûlullah (s.a.s.)'in sahabisinin oğlunun biatını bozup da Peygamber'in kovduğu kimsenin oğluna biat etmiş olarak Allah'a ulaşmak istemem" diye cevap vermiştir.⁵⁴ Abdullah

50.Taberî, VI, 176.

51.Belâzurî, 604; Wellhausen, 200.

52.Barthold, Türkistan, 199.

53.Ya'kûbî, II, 271.

54.Belâzurî, 604.

bununla yetinmeyerek elçiye hakaret maksadıyla getirdiği mektubu yedirttikten sonra, kabileleri arasında bir savaşa yol açacağı endişesinden dolayı, kendisini öldürmediğini söylemiştir.

Bu elçinin kim olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Onun Âmir oğullarından Sevre b. Eşyem en-Nümeyrî veya Sevâde b. Ubeydullah en-Nümeyrî ya da Kays Kabilesi'nden Sinan b. Mükemmel el-Ğanevî olduğu belirtilmektedir.⁵⁵ Fakat her kim olursa olsun, bizim için burada önem taşıyan Zübeyrî taraftarı Abdullah b. Hâzim'in Emevîlere karşı takındığı tavrıdır. Abdullah bu davranışıyla onlara karşı ne kadar kesin bir tutuma sahip bulunduğunu çok açık bir biçimde göstermiştir. Halife olarak tanıdığı Abdullah b. Zübeyr'in kafası kendisine gönderildiği zaman bile, Abdullah b. Hâzim kesin bir tavır içinde Abdülmelik b. Mervan'a biat etmeyeceğini vurgulamıştır.⁵⁶ Wellhausen'ın da belirttiği gibi, Abdullah'ın bu tavrı kendi gücüne dayanarak Horasan'da hüküm sürmek isteğinden kaynaklanmıştır.⁵⁷ Daha önceki olaylarda izlediği politikalar da buna işaret etmektedir.

6) Vali Vekili Bükeyr'in Abdullah b. Hâzim'i Hal'i

Halife Abdülmelik b. Mervan, diplomatik yollarla Horasan'ı tekrar Emevîlere bağlamakta kararlıydı. Bu yüzden Abdullah b. Hâzim'den ümidini kesince, aynı teklifi Vali Vekili Bükeyr b. Vişâh'a yaptı. Böyle bir teklifin geri çevrilemeyeceğini düşünen Bükeyr, hiç düşünmeden Abdullah b. Hâzim'i Horasan valisi, Abdullah b. Zübeyr'i de halife olarak tanımadığını ilan etti.⁵⁸

Oysa Abdullah b. Hâzim, oğlu Muhammed'i Herat valisi ve Şemmas b. Disar el-Utâridî'yi onun yardımcısı olarak tayin ederken, Bükeyr b. Vişâh'ı da şurta reisi yapmış; kız kardeşlerinin oğlu olduğu için oğluna ve Şemmas'a onu yetiştirmelerini emretmişti. Abdullah, Bükeyr'e de onların sözünden çıkmamasını tembihlemişti.⁵⁹ Ayrıca Abdullah b. Hâzim onu

55.Taberî, VI, 176; İbnü'l-Esîr, IV, 345; İbn Asâkir, XXVIII, 14; İbn Haldun, *el-İber ve Dîvânü'l-Mübede' ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Asâruhum min Zevî's-Sultâni'l-Ekber*, Beyrut, 1979, III, 36. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.61-80), 301, 309; İbn Kesîr, VIII, 350; Nüveyrî, XXI, 132.

56.Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.61-80), 309; H. Zirikli, *el-A'lâm*, Kahire, 1954-59, IV, 215; Kurt, 153.

57.Wellhausen, 200; Hasan, "A Survey of The Expansion of Islam", 171.

58.Taberî, VI, 176; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.61-80), 301; Nüveyrî, XXI, 132.

59.Taberî, V, 551, 623.

Eberşehr'de bulunan Bahîr b. Verkâ es-Suraymî'ye karşı sefer düzenlediği sırada Merv'de vekil bırakmıştı.⁶⁰

Bütün bu yakın ilişkiler onun Eberşehr'e sefer esnasında bulunan Abdullah b. Hâzim'i arkadan vurmasına engel olmamıştır. Nitekim daha önce de mensubu bulunduğu Temîm Kabilesi'ne karşı mücadelesi esnasında Bükeyr, Abdullah b. Hâzim'e ve oğlu Muhammed'e tam destek vermişti. Anlaşıldığı kadarıyla Bükeyr, güçlü olan tarafın yanında yer almakta hiç bir şekilde sakınca görmemektedir.

Kendisini Emevîlerin Horasan valisi olarak gören Bükeyr, silahlara ve beytümale el koydu; yanında yer alması için halka da çağrıda bulundu. Mervlilerin önemli bir bölümü onun bu davetine olumlu cevap verdi. Abdullah b. Hâzim gelişmelerden haberdar olunca, Bükeyr'in Mervlileri arkasına alıp üzerine yürüyebileceği ve Eberşehrliler ile işbirliğine gidebileceği endişesine kapıldı; Bahîr ile yaptığı savaşı yarıda bırakıp Merv'e doğru yola çıktı. Fakat Bahîr peşini bırakmadığı için Merv'e sekiz fersah (yaklaşık 48 km.) mesafede bulunan Şahmîgd adlı yerde onunla tekrar savaşa tutuştu. Bu savaş esnasında Abdullah b. Hâzim, Bahîr'in adamlarından Vekf' b. Umeyre ed-Devrekiyye tarafından öldürüldü (72/691). Abdullah'ın yanısıra Anbes ve Yahya adlı iki oğlu ile azadlısı Tahman da katledildi.⁶¹ Böylece Horasan valiliği tekrar Emevîlerin eline geçmiş oldu.

B) Horasan ve Maverâünnehr'in Emevî Hakimiyetine Geçiş

Abdullah b. Hâzim'in öldürülmesiyle Zübeyrî hakimiyeti Horasan ve Maverâünnehr'de resmen sona erdi. Bölgede rüzgar Emevîlerin lehinde esmeye başladı. Fakat Emevîler tarafından henüz otorite tam

60.Taberî, VI, 176.

61.Belâzurî, 604 vd.; Taberî, VI, 176 vd.; İbnü'l-Esîr, IV, 345 vd.; İbn Asâkir, XXVIII, 8; İbn Haldun, III, 36. Bu hadisenin 73/692 yılında cereyan ettiği yönünde de rivayetler bulunmaktadır. Bu bağlamda, konuyla ilgili zayıf bir rivayet nakledilmektedir. Buna göre, Halife Abdülmelik b. Mervan, Hicaz vd. bölgelerde halifelikliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'i öldürdükten sonra, Abdullah b. Hâzim'i on yıl valilikte bırakmak kaydıyla kendisine bağlanmaya davet etmiştir. Hatta ona İbn Zübeyr'in kesik kafasını yollamıştır. Fakat Abdullah b. Hâzim, İbn Zübeyr'in kesik kafasını görünce kesinlikle Abdülmelik'e tabi olmayacağı hususunda yemin etmiştir. İbn Zübeyr'in kesik kafasını ise yakayıp kefenledikten sonra cenaze namazını kılmış ve Medine'ye yollamıştır. Bu arada Abdülmelik b. Mervan'ın kendisine bağlanmaya davet mektubunu ise elçiye yedirdikten sonra kendisini elçi olmasına bağışladığını ifade etmiştir. Bazı kaynaklara göre ise elçinin elini ve ayaklarını kestirip boynunu vurdurmuştur. Bkz. Taberî, VI, 177, 199; İbn Kesîr, VIII, 350 vd.; Nüveyrî, XXI, 133. Abdullah b. Hâzim'e gönderilen, muhtemelen Mus'ab b. Zübeyr'in başıydı. Nitekim Ya'kûbî, Emevî Halifesi Abdülmelik'in Abdullah b. Hâzim'e Basra'da 71/690 yılında öldürülen Mus'ab b. Zübeyr'in başını gönderdiğini nakletmektedir. Bkz. Ya'kûbî, II, 271.

olarak sağlanamadı. Abdullah'ın oğlu Musa'nın, etrafında bir grup insanla Maveraünnehr'de dolaşması bir problem olarak dururken, buna bir yenisi daha eklendi. Zira Temîm Oğulları, Abdullah b. Hâzim'i öldüren kimsenin Halife Abdülmelik'in sempatisini kazanarak valiliği alacağı düşüncesiyle, kendi aralarında mücadele içine girdi.

1) Temîm Oğullarının Birbirine Düşmesi

Valiliğin elinden alınacağı endişesiyle Bahîr gibi Bükeyr de, Abdullah b. Hâzim'i kendisinin öldürdüğü iddiasında bulundu. Hatta kısa süre içinde öldürme hadisesinin cereyan ettiği yere intikal ederek, iddiasını ispatlamak amacıyla Abdullah'ın kesik kafasını bir adamıyla Halife'ye gönderdi. Oysa Bahîr, Abdullah'ın kesik kafasını Halife'ye göndermek yerine sadece olayı haber vermeyi tercih etmişti.⁶²

İbn Hazm el-Endelüsî bu iddiayı doğru kabul edip eserinde nakletmiştir. Hatta Abdullah b. Hâzim'in öldürülmesi yönündeki emrin Bükeyr'e Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan tarafından verildiğini kaydetmiştir.⁶³ İbn Hazm'ın eserinde yer verdiği bu rivayeti doğru kabul edecek olursak, aşağıda anlatacağımız Bükeyr-Bahîr çekişmesinin ve Temîm'e bağlı Sa'd Oğullarının birbirlerine düşmesinin sebeplerini ortaya koymak imkansız hale gelecektir.

Netice itibariyle Abdullah b. Hâzim'i öldürdüğünü ve dolayısıyla valiliğin kendi hakkı olduğunu iddia eden iki ayrı kişi ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Horasan valiliğinin Emevîlerin eline geçmesi ve Bükeyr b. Vişâh'ın⁶⁴ resmen vali olması, bölgede insiyatifin tamamen onların kontrolüne girdiği anlamına gelmemektedir. Hatta Horasan'da bir de Abdullah b. Hâzim taraftarlarının bulunduğunu dikkate alırsak, sadece Mudar kabilesi içerisinde birbirine düşman üç cephenin var olduğunu görürüz.

Nitekim Bükeyr b. Vişâh, Abdullah b. Hâzim'in başını Emevî Halifesi'ne arzettikten sonra, konunun üzerine gidip makamın elinden alınmasına yol açar endişesiyle, Bahîr'i gözaltına alıp hapse attı. Bunun üzerine Temîm Kabilesi içinde kardeş kavgası ortaya çıktı; Merv'de çoğunlukta bulunan Bükeyr ve Bahîr'in mensubu bulunduğu Temîm'in

62.Taberî, VI, 177; İbnü'l-Esîr, IV, 346; İbn Kesîr, VIII, 350; İbn Haldun, III, 36 vd.

63.İbn Hazm el-Endelüsî, 219.

64.Bazı kaynaklarda Vişâh ismi Vessâc şeklinde kaydedilmektedir. Bkz.Ya'kûbî, II, 271; İbn Hazm el-Endelüsî, 219; İbnü'l-Esîr, IV, 208.

kollarından Sa'd Oğulları birbirine düştü. Sa'd b. Zeydi Menât Oğullarından Ka'b ve Amr, Bükeyr'i desteklerken, Sa'd'ın diğer oğulları Bahîr'in yanında yer aldı.⁶⁵ Diğer ifadeyle Mukâ'is ve Butûn kolları Bahîr'in, Evs ve Ebnâ kolları ise Bükeyr'in tarafını tuttu.⁶⁶ Bu hadise kabile kolları arasındaki ilişkilerin biçiminin bile iktidar hesaplarına göre belirlendiğini açıkça göstermektedir.

İslâm dünyasının büyük bölümünü içine alan Zübeyrî muhalefetine bir de Emevî taraftarı Bahîr-Bükeyr çekişmesinin eklenmesi Horasan halkının gözünü korkuttu. Öyle ki, halk çatışmalar neticesinde zayıf düşecekleri için "Doğu'nun ağzı" olarak nitelendirilen Horasan'ın ellerinden çıkacağı kaygısına kapıldı. Horasan'daki Araplar durumu Abdülmelik b. Mervan'a bildirip, ondan kıskanılmayacak ve karşısına çıkılmayacak Kureyşli birini vali tayin etmesi dileğinde bulundu. Bu nedenle o, Bükeyr b. Vişâh'ı 74/693 yılında valilikten azletme kararı aldı.⁶⁷ Bu tefrika Horasan'da istikrarsızlığı bir yönüyle tırmandırmış görünmesine rağmen, diğer yönüyle Emevî Halifesi'nin hoşuna gitmiş olmalıdır. Çünkü Horasan Araplarının başvurusu üzerine bölgeye göndereceği vali, tamamen onun insiyatifiyle tayin edilmiş olacak, dolayısıyla da kendisini doğrudan Emevî Halifesine bağlı hissedecektir.

Horasanlı Arapların Halife Abdülmelik'e müracaatını haber alan Bükeyr, Bahîr ile barış yollarını aramaya başlamıştır. Çünkü artık devir değişmiş, Bükeyr valiliğin elinden çıkacağını görmüş, kavganın kendisine bir fayda getirmeyeceğini farketmiştir. Bahîr, uzun süre ayak diremesine rağmen, sonunda Bükeyr ile barışmayı kabul etmiştir. Bunun karşılığında Bükeyr kendisine kırkbin dirhem vermiş ve onunla artık savaşmayacağı hususunda taahhütte bulunmuştur.⁶⁸

Fakat bu barışın pek sağlam temellere dayanmadığı çok geçmeden ortaya çıkmıştır. Çünkü Bahîr, her ne kadar açıkça ifade etmese de, Bükeyr'den intikam alma konusunda kararlıydı. Anlaşıldığı kadarıyla Bükeyr'in kendisine muhtaç olduğu için barıştığına farkındaydı. Bahîr, bu intikam arzusunun gerçekleşebilmesi için yeni Vali ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Bu bağlamda o, Merv'e gelmekte olan yeni vali Ümeyye b. Abdullah'ı, Abdullah b. Hâzim karşısındaki yenilgiden sonra aşiretinin yerleştiği Eberşehr'de karşılayarak sevgisini kazanmak istedi.

65. İbn Hazm El-Endelüsî, 218.

66. İbnü'l-Esîr, IV, 367; Wellhausen, 200.

67. Belâzurî, 605 vd.; İbnü'l-Esîr, IV, 367; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.61-80), 318; İbn Haldun, III, 40.

68. İbnü'l-Esîr, IV, 368; İbn A'sem el-Kûfî, *el-Futûh*, Beyrut, 1986, III, 398 vd.

a) Bahîr b. Verkâ'nın Bukeyr b. Vişâh Aleyhine Gösterdiği Faaliyetler

Vali Ümeyye karışıklıklar içinde bulunan Horasan'da istikrarı sağlamak amacıyla olduğundan Bahîr'in yanısıra, selefi Bukeyr ile de iyi geçinmek arzusundaydı. Bu nedenle ne onun, ne de memurlarının hakkında bir soruşturma açtı; hatta kendisine Şurta reisliğini teklif etti. Ne var ki, eski bir vali olarak Bukeyr, arkadaşlarının ısrarına rağmen bu görevi kabul etmedi.⁶⁹ Fakat Ümeyye muhtemelen istikrarı sağlamak gayesiyle bir şekilde ona yeni yönetimde yer vermekte ısrarlıydı. Bu nedenle isteği üzerine ona Toharistan idareciliğini (modern ifadeyle kaymakamlığı) verdi.⁷⁰

Bukeyr, Toharistan'a gitmek üzere hazırlıklarını yaptı ve bu maksatla çok masrafta bulundu. Ancak ondan intikam almak için fırsat kollayan Bahîr, böyle bir görev verilmesi durumunda Bukeyr'in isyan çıkarabileceği ve kendi başına buyruk hale gelebileceği endişesini Vali'ye telkin etti. Ümeyye Bahîr'in sözünden etkilenip oldukça büyük hazırlık ve masraflar yapmış Bukeyr'in kararnameini iptal etti.⁷¹ Bu olaydan Vali'nin, çok uzlaşmacı görünmekle birlikte, aşırı derecede çevresindekilerin tesiri altında kalan birisi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ümeyye'nin vali tayin edilmesine gerekçe olan Horasan'da istikrar arayışının önündeki belki de en büyük engel onun bu zaafiyetiydi. Nitekim Vali Ümeyye, Horasan'a geldiği daha ilk günlerde Bukeyr ile karşılaşır karşılaşmaz, kendisine ihanetten sakınmasını hatırlatmış ve böylece kaygısını açıkça ortaya koymuştu.

Hasmına ilk intikam darbesini yukarıdaki hadiseyle vuran ve Bukeyr b. Vişâh'a karşı içindeki nefret tükenmek bilmeyen Bahîr b. Verkâ es-Suraymî, bununla yetinmez. 77/696'da Vali Ümeyye b. Abdullah, Bukeyr'i Maveräünnehr'e yapılacak seferin komutanı tayin eder. Kendisine verilen görevi yerine getirebilmek için büyük bir hazırlık yapan Bukeyr, Soğdu işadamlarına yüklü miktarda borçlanır. Fakat yine Bahîr devreye girerek, Ceyhun nehrinin karşı yakasına geçtiği ve yerli hükümdarlarla buluştuğu takdirde, Bukeyr'in Emevî Halifesi Abdümelik'i hal' edeceğini ve kendi adına davette bulunacağını savunur. Daha önce olduğu gibi onun sözlerinden yine etkilenen Ümeyye, Bukeyr'den komutanlık görevini alıp, savaşı kendisinin komuta edeceğini bildirir. Hiç şüphesiz Bukeyr bu işe çok bozulursa da tepkisini dışa

69.Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.61-80), 318.

70.İbnü'l-Esîr, IV, 368.

71.Taberî, VI, 199 vdd.; İbn Haldun, III, 41; Nüveyrî, XXI, 224 vd.

vurmaz. Böylece Bahîr, hasmına ikinci darbeyi indirmiş olur. Bu arada Bükeyr'e sefer esnasında eşlik edebilmek için Attab b. Likve el-Ğudânî⁷² de büyük borç altına girmiştir. Ortaya çıkan yeni durum nedeniyle arzusu gerçekleşmeyen ve borcunu ödeyemeyen Attab, alacaklılar tarafından yakalanıp hapsedilir. Ancak Bükeyr'in, borcunu ödemesi sayesinde hapisten kurtulabilir.

Vurduğu darbelerle yetinmeyen Bahîr yeni fırsatlar kollamaya başlar. Nitekim Vali Ümeyye'nin komutasında, Buhârâ ve Abdullah b. Hâzim'in oğlu Musa'nın kontrolündeki Tirmiz'e niyetle düzenlenen sefer esnasında Bahîr yine aradığı fırsatı bulur. Ordu günlerce konakladıktan sonra, Küşmâhen'den hareket ederken Bahîr, Ümeyye'ye bazı askerlerin geride kalabileceğini söyleyip Bükeyr'in artçı birliğin başına geçmesini teklif eder. Vali üzerinde büyük tesiri olduğu anlaşılan Bahîr'in teklifi kabul edilir ve Ceyhun nehrine kadar bu şekilde gelinir. Nehrin karşısına geçince, Vali Ümeyye Merv'de vekil bıraktığı oğlu Ziyad'ın küçük olduğunu ve kontrolü yeterince sağlayamayabileceği endişesine kapılır; bu nedenle Bükeyr'i vali vekili olarak geri göndermeye karar verir. İbn Haldun, bu endişenin Ziyad'ın, Abdullah b. Hâzim taraftarlarının saldırısına uğraması kaygısından kaynaklandığını nakletmektedir.⁷³

Bu karar Ümeyye'nin sonunu hazırladı. Sanki hakkındaki güvensizliğe karşılık verme sırası Bükeyr'e gelmiş gibiydi. Şöyle ki, dönüş için kendisine refakat etmek üzere seçtiği süvari birliği ile nehrin tekrar Merv yakasına geçen Bükeyr, Ahnef b. Abdullah el-Anberî'nin de desteğiyle burada Attab el-Likve tarafından ayartıldı; neticede gemilerin yakılmasına ve Merv'de valiye karşı isyan başlatılmasına karar verildi. Şehirde Müslüman olanlardan verginin kaldırılacağı ilan edildiği takdirde ellibin namaz kılan insanın yanlarında yer alabileceği, hatta onların, maiyyetlerindeki askerlerden daha itaatkâr ve sadık olabileceği kanaatine varıldı. Bu bilgilerden Horasan ve Maverâünnehr bölgesinde Müslüman olan yerli halka nasıl gayri müslim muamelesi yapıldığı ve onların vergiden muaf tutulmadığı da açıkça anlaşılmaktadır. Emevîlerin Orta Asya'yı fetih amaçlarının dinî maksatlardan tamamen uzak bulunduğu net bir biçimde görülmektedir. Dolayısıyla bölgenin mevcut Emevî yönetimine karşı her an bir mücadeleye girişebilecek nitelikte bulunduğu aşikardır. Abdullah b. Hâzim taraftarlarından Ümeyye'nin bu denli çekinmesinin arkasında yatan faktörlerden biri de, belki bölgenin söz konusu bu nazik durumuydu.

72. İbnü'l-Esîr, bu şahsın adını Ukab Zü'l-Likve el-Udânî şeklinde kaydetmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 444.

73. İbn Haldun, III, 45.

Bükeyr ve arkadaşları planlarını uygulamaya koydu ve Vali Ümeyye'nin oğlunu yakalayıp hapse attı; halka daha önce belirledikleri gibi kendilerine katılmaları hususunda çağrıda bulundu. Onlar da bu çağrıya olumlu cevap verip Bükeyr ve arkadaşlarına destek verdi. Bu sırada Buhârâ'yı kuşatmakla uğraşan Ümeyye, gelişmelerden haberdar olur olmaz, Buhârâlîler ile az bir fidye karşılığında antlaşma imzaladı.⁷⁴ Abdullah b. Hâzim'in oğlu Musa'nın kontrolunda bulunan Tirmiz sorununu halletmeyi ise ertelemek zorunda kalıp derhal dönüş hazırlıklarına başladı. Ümeyye, Ceyhun nehrini geçmek için hemen gerekli gemileri tedarik edip Merv'e doğru yola çıktı.

Şemmas b. Disar ve Huzâa Kabilesi'nin⁷⁵ Mevlası Sabit b. Kutbe'nin komutasında iki ayrı birlik Bükeyr'in üzerine gönderildiyse de, bir sonuç alınamadı. Bir süre sonra iki taraf arasındaki mücadele sokak çatışmalarına dönüşmeye başladı. Bundan rahatsız olan ve zamanla halkın desteğini kaybedebileceğini düşünen Bükeyr, Ümeyye'ye barış teklif etti. Ümeyye ve taraftarları da bu tekliften memnun kaldı.

Sonuçta taraflar arasında yapılan antlaşmaya göre Ümeyye aşağıdaki şartları kabul etti: Ümeyye, Bükeyr'e dörtyüzbin dirhem verecek,⁷⁶ arkadaşlarına da uygun bir miktar takdir edecek, onu Horasan'a bağlı bölgelerden istediği yere yönetici atayacak, Bahîr'in sözüne artık kulak asmayacak, Bükeyr'in halinden şüphelenirse kendisine Merv'den ayrılabilmesi için kırk günlük güvenlik garantisi (eman) tanıyacak. Halife Abdülmelik tarafından da bu antlaşma kabul edildi. Ancak bundan sonra Ümeyye şehre girebildi.⁷⁷ Bu arada Bahîr de Şurta reisliğinden azledilip yerine Atâ b. Ebi's-Sâib atandı.⁷⁸

Bahîr, bütün bu gelişmelere rağmen hasmını zor durumda bırakmak için fırsat kollamaktan vaz geçmedi. Bahîr bir gün mescidde otururken, Bükeyr ve arkadaşlarının vergilerin ağırlığından bahsederek Vali'yi aşağılayıcı ifadeler kullandığını ve Müzâhim b. Müceşşer gibi bazı kişilerin de buna şahit olduğunu söyledi. Vali, Müzahim'e bu iddianın doğru olup olmadığını sorunca, o da Bükeyr'in şaka yaptığını belirtti. Bu nedenle Vali konunun üzerine gitmedi.

74.Ş. Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asyanın Umumi Vaziyeti*, Ankara, trz., 44.

75.Huzaa Kabilesi'nin Mudar veya Ezd üst grubundan olduğu hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Bkz. İbn Hazm El-Endelüsî, 480; Kahhâle, I, 338, dipnot 1.; Söylemez, 102.

76.İbn A'sem el-Kûfî bu miktarı ikiyüzbin olarak kaydetmektedir. Bkz. *el-Futûh*, III, 399.

77.Belâzurî, 606.

78.İbn Haldun, III, 45.

Ancak Bahîr'in, hasmının peşini bırakmaya niyeti yoktu. Yine bir gün Bahîr, Vali'ye Bükeyr'in şunları söylediğini iddia etti: "Bükeyr benden seni hal' etmemi istedi, 'Sen olmasaydın bu Kureyşli'yi öldürüp Horasan'ı sömürecek'im' dedi." Dırar b. Husayn ve Abdülaziz b. Cârîye de Bahîr'in bu iddialarına şahitlik yaptı. Sonuçta Bahîr, Ümeyye'ye tekrar tesir etmeyi başardı ve Bükeyr ile kardeşinin iki oğlu tutuklandı. Bükeyr'in arkadaşı Ya'kub b. Ka'ka' el-A'lem el-Ezdf, Vali nezdinde tutukluların serbest bırakılması için büyük çaba gösterdi. Hatta bizzat Bükeyr, Bahîr'e kendisini öldürmemesi için çok ricada bulundu ve bunun Sa'd Oğullarını birbirine düşüreceğini hatırlattı. Zira Bahîr ve Bükeyr'in soyu Ka'b b. Sa'd'da birleşmekteydi.⁷⁹ Fakat Bahîr ısrarından vaz geçmedi; hatta her ikisi birden sağ durdukça Sa'd Oğullarının huzura kavuşamayacağını belirtti. Nitekim çok geçmeden 77/696'da Bükeyr ile yeğenleri öldürüldü.⁸⁰ Bükeyr'in oğlu Muhammed de muhtemelen canını kurtarmak için bu sırada Türklere sığınmış bulunmaktaydı.⁸¹

b) Bahîr b. Verkâ'nın Öldürülmesi

Bahîr, nihayetinde Bükeyr'i öldürmek suretiyle arzusunu gerçekleştirmiş ve ondan intikamını almıştır. Fakat bu mücadele Bükeyr ve yeğenlerinin öldürülmesiyle sona ermemiştir. Bu sefer de aşağıda görüleceği gibi, iki taraf arasında kan davası ortaya çıkmıştır. Bükeyr'in, valiliği döneminde Bahîr'i tutuklamasına rağmen, öldürmemesinin sebebi, son anında Bahîr'e Sa'd Oğullarının bölünmesi kaygısına yönelik yaptığı hatırlatmanın içinde yatmaktadır. Ne var ki, aynı duyarlılığı Bahîr göstermemiş ve Bükeyr'in öldürülmesi konusunda sonuna kadar ısrar etmiştir. Netice itibarıyla bir intikam duygusu köklü bir kabilenin ilelebed bölünmesini göze alabilecek derecede ileri gidebilmiştir.

Ümeyye Horasan valiliğine atanma sebebi olan istikrarı sağlayamadığı için 78/697'de görevinden alındı; burası Irak Valisi Haccac b. Yusuf'a bağlandı. Haccac, Horasan'daki problemin Kureyşli birinin tayini yoluyla çözülemeyeceği kanaatine sahipti. Çünkü Horasan'da inatçı eğilimleri yüzünden çıban başı olan Temîm Kabilesinin güç bakımından dengelenmesi gerekmekteydi. Bu nedenle Haccac, Horasan'a Haricîlere karşı mücadelede büyük başarılar elde

79. İbn Hazm El-Endelüsî, 219.

80. Taberî, VI, 311-317; İbnü'l-Esîr, IV, 443-446; Belâzurî, 606; Nüveyrî, XXI, 225 vdd.; İbn Haldun, III, 46; Hasan, "A Survey of The Expansion of Islam", 173.

81. İbn Hazm El-Endelüsî, 219.

etmiş Ezdli Mühelleb b. Ebî Sufra'yı atadı.⁸² Mühelleb ilk iş olarak tayin maksadına uygun biçimde güç dengesini sağlamak için mensubu bulunduğu Ezd Kabilesi'nden pekçok kimseyi Horasan'a yerleştirdi. Fakat Mühelleb sadece kendi kabilesinden değil, aynı zamanda diğer kabilelerden de, özellikle Rabîa'dan da büyük destek aldı.⁸³

Horasan'da görünürde herşey yolunda gidiyor gibi gözükmekteydi; Mühelleb Mâverâünnehr'in fethi için seferler düzenlemekteydi. Söz gelimi 80/699 yılında Mâverâünnehr seferine çıkan Mühelleb, Huttal Hükümdarı'nı dize getirmeye, oğlu Habîb ise Buhârâ civarında kontrolü sağlamaya çalışmaktaydı.⁸⁴ Bu arada Horasan'daki Arap kabileleri ise içten içe kaynamaya devam etmekteydi. Muhtemelen Bahîr'in mensubu bulunduğu koldan ayırt edilebilmesi için Ebnâ adı verilen Bükeyr'in soyu Avf b. Ka'b b. Sa'd Oğullarından⁸⁵ Osman b. Recâ' b. Câbir b. Şeddâd, Bükeyr ailesini yazmış olduğu şiirle intikam almaya çağırıyordu. Taberî bu şiiri eserinde nakletmiştir. Yine rivayete göre, Avf b. Ka'b b. Sa'd Oğullarından onyedî kişi Bükeyr'in öcünü alma hususunda antlaşma yaptı.

81/700 yılında bunlardan Şemerdel adlı bir şahıs Bahîr'e başarısız bir saldırı girişiminde bulundu. Bu saldırıdan Bahîr yaralı olarak kurtulurken, Şemerdel olay yerinde yakalanıp öldürüldü. Yalnız aynı yıl⁸⁶ birinci saldırının üzerinden çok fazla zaman geçmeden Ebnâ'ya mensup Cündüb Oğullarından Sa'saa b. Harb el-Avfî adlı bir genç, onu herkesin gözü önünde öldürdü.⁸⁷

Sa'saa, içindeki kin duygusunu tatmin etmek için onu özellikle halkın içinde öldürdüğünü, defalarca başbaşa kaldıkları halde saldırısını gerçekleştirilmeyip bugüne sakladığını ifade etmiştir. Hatta Vali Mühelleb bu derece kendini ölüme adanmış birini hiç görmediğini belirterek onun bu husustaki kararlılığını ortaya koymuştur. Yine böyle bir harekette bulunduğu için Sa'saa, kabilesinden büyük takdir ve tebrikler almış, hatta onu öven şiirler yazılmıştır; yaptığı işin son derece meşru olduğu vurgulanarak devlet tarafından idam cezasına çarptırılmaması için ciddi girişimlerde bulunulmuştur.

82.Taberî, V, 195-199, VI, 319-321; İbnü'l-Esîr, IV, 448; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.61-80), 336; İbn Asâkir, LXI, 294; Şaban, 54.

83.Gibb, 23; Şaban, 55.

84.Taberî, VI, 325-vd.

85.İbn Hazm El-Endelüsî, 219.

86.Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.81-100), 6.

87.İbn Haldun, III, 46.

Söz konusu rivayete göre Vali'nin, idamı infaz görevini verdiği Bahîr'in amcasının oğlu Ebû Süveyka'yı bundan vaz geçirebilmek için, Enes b. Talk el-Abşemî çok uğraştı, fakat başarılı olamadı. Bundan dolayı Enes, ona ağır hakaretlerde bulundu. İnfazı ölmeden hemen önce Bahîr'in gerçekleştirdiği ve onu affetmesi için kendisine çok yalvarılmasına rağmen kabul etmediği yolunda da bir rivayet bulunmaktadır. Rivayetlerden hangisi doğru olursa olsun, ortak olan bir gerçek var ki, o da Horasan Arapları arasındaki kan davasının pek hafife alınamayacak derecede ileri boyutlarda olduğuydu.

Halk, iç mücadelenin büyüyeceği korkusu içindeydi. Fakat uzun çabaların sonucunda Sa'saa b. Harb'in yakınları, diyet almaya razı edilebildiğinden kan davasından vaz geçti.⁸⁸ Temîm Kabilesi bu uzlaşma üzerine kırık bir gönülle de olsa derin bir nefes alabildi. Her ne kadar hiç bir şey artık eskisi gibi olamayacaksa da, en azından kan dökmenin önüne geçilmiş oldu.

2) Emevî Karşıtlarının Faaliyetleri

Temîm Oğulları arasındaki sorunun bir uzlaşma ile neticelenmesi, Horasan ve Maveraünnehr'in istikrar ve güvenliğinin sağlanması için yeterli değildi. Bölge kolay kolay huzura kavuşacak gibi görünmüyordu; çünkü halledilmesi gereken başka problemler de vardı. Maveraünnehr'de Musa b. Abdullah b. Hâzim gibi Emevî yönetimine doğrudan karşı olanların yanısıra, Sâbit ve Hureys b. Kutbe kardeşler gibi Horasan valisine kızıp düşman olanlar da bulunmaktaydı. Ayrıca bu kardeşlere yerli hükümdarlardan Semerkand Tarhunu da destek vermekteydi. Emevî valileri bütün bu problemler ile başa çıkmak zorundaydı.

a) Musa b. Abdullah'ın Tirmiz'de Hakimiyetini Sürdürmesi

Abdullah b. Hâzim, Horasan'da hakimiyetinin zayıflayıp, iktidarın elinden çıkmaya başladığını görünce, oğlu Musa'ya Merv'i terkedip Maveraünnehr'e geçmesini vasiyet etmişti. Babasının sözünü tutan Musa, ikiyüz kişilik bir süvari birliği ile Merv'den çıkmış, yolda Saâlik'ten bir kavmin kendisine sığınmasıyla maiyyeti iki kat olmuş, ardından Zür'a b. Alkame gibi Süleym Oğullarından bazı kimseler de ona katılmıştı.

⁸⁸.Taberî, VI, 331-334; İbnü'l-Esîr, IV, vdd.; İbn Kesîr, IX, 38; Nüveyrî, XXI, 229-232.

Maverâünnehr'de kendisine yerleşebileceği bir yer arayan Musa, Buhârâ, ardından da Semerkand'a gitmişti. Burada babasının öldürüldüğü haberini alan Musa, yediyüz kişiye ulaşan birliği ile Kiş'e geçmiş ve ısrarla orada yerleşmek istemişti. Fakat Kiş Hükümdarı, Semerkand Tarhunu'nun yardımıyla, aralarında çıkan çatışma sonucu Musa'nın bu arzusunun engelleyebilmişti. Neticede Musa, Tirmiz'e gelip, şehrin hükümdarını bir yolunu bulup kovmuş ve buraya yerleşmişti.

Öldürülen babasının adamlarından dört yüz kişinin daha Kiş'te kendisine katılmasıyla Musa'nın etrafında binyüz kişi toplanmıştı. Musa, bu insanlarla akınlar düzenlediği çevre beldelere büyük korku salmıştı. Öyle ki, akınlarına maruz kalanlar, onu ve maiyyetini cinlere benzetmeye başlamıştı.⁸⁹ Musa'nın akınlarının, halk arasında efsanevi bir tarza bürünmüş olmasına rağmen, büyüleyici nitelikte olduğu aşikar bir gerçektir.⁹⁰

Ayrıca bu dönemde Horasan valilerinin, Musa'nın Tirmiz ve çevresindeki hakimiyetini sarsacak bir hareketi görülmedi. Nitekim Horasan valisi olan Bükeyr, Musa ile karşı karşıya gelmemeye özen göstermişti. Vali Ümeye ise, Bükeyr'in isyanı dolayısıyla, planladığı Tirmiz seferini gerçekleştirmedi.⁹¹ Fakat Bükeyr'in idam edilmesinden sonra, Ümeye Tirmiz'e Huzâa Kabilesi'nden birinin komutasında 77/696 yılında bir ordu gönderdi. Musa'nın Tirmiz'den çıkardığı Hükümdar ve maiyyetinin girişimleri ile Türk ordusu da bu sefere destek verdi. Böylece Musa iki taraftan kuşatılmış oldu. Fakat bir gece baskınıyla Türkler kuşatmadan devre dışı bırakıldı. Ardından Huzâalı komutan, Musa'nın adamlarından Amr b. Halid b. Husayn el-Kilâbî tarafından tuzağa düşürülerek öldürüldü. Sonuçta Huzâalı'nın ordusu dağıldı, askerlerden bir kısmı Musa'ya sığınırken, diğer kısmı Merv'e döndü.⁹² Bu olayın ardından çok geçmeden Ümeye görevden alındı.⁹³

Horasan Valisi Mühelleb b. Ebî Sufra ise, Mudarlı Kays Kabilesi'ne bağlı Süleym Oğullarından olan Musa'ya karşı dikkatli olma ihtiyacı duymaktaydı. Muhtemelen bu sebeple 80/699 yılında yaptığı Kiş seferi sırasında Vali, Musa'nın kavmi Mudar'dan bir grup kişiyi şüphe üzerine önce tutuklayıp, bir süre sonra ise serbest bıraktı. Tutuklanan bu kişiler

89. Belâzurî, 598, 607 vd.; Taberî, VI, 398-401; İbnü'l-Esîr, IV, 505 vdd.; Nüveyrî, XXI, 265 vdd.; İbn Haldun, III, 55.

90. Gibb, 22.

91. Taberî, VI, 401.

92. İbn Haldun, III, 55.

93. Taberî, VI, 317, 401 vd.; İbnü'l-Esîr, IV, 507 vd.; Nüveyrî, XXI, 268 vd.

arasında yer alan önemli şahsiyetlerden biri Abdülmelik b. Ebî Şeyh el-Kuşeyrî idi. O muhtemelen Emevî Halifesi Yezid b. Muaviye'nin ölümünden sonra 64/683'te Sistan'da isyan eden ve daha sonra Horasan'a gelen kabile reislerinden idi.⁹⁴ Mühelleb bu davranışından dolayı Genel Vali Haccac tarafından, "eğer Mudarlıları tutuklamakta haklı idiyisen, bırakmakla hata yaptın; salıvermekle doğru yaptın ise, tutuklamakla onlara zulmettin." denilerek eleştirildi. Çünkü Haccac'ın mensubu bulunduğu Sakîf Kabilesi de Mudar'a bağlı Kays'ın kollarından idi⁹⁵ ve ister istemez Mühelleb'in tavrı onu rahatsız etti. Fakat Haccac'ın eleştirisine Mühelleb, endişesinden dolayı onları hapsedtiği, emin olunca ise serbest bıraktığı şeklinde cevap verdi.⁹⁶

Aslında Mühelleb, Musa b. Abdullah ve taraftarlarının üzerine gitmeyi pek doğru bulmuyordu. Çünkü o, kendisinin ve oğullarının Horasan'da vali kalabilmelerinin, Musa'nın varlığına bağlı olduğu kanaatindeydi. Musa ve taraftarları ortadan kaldırıldığı gün, kendilerinin valilikten alınıp, yerlerine Kays Kabilesi'nden birinin atanacağını; bu yüzden ona dokunmamaları gerektiğini oğullarına hatırlatmaktaydı.⁹⁷ Çünkü Haccac'ın mensubu bulunduğu Sakîf ile Musa'nın Kabilesi Süleym, Kays'ta birleşmekteydi.⁹⁸ Dolayısıyla Musa sorunu çözülünce, Haccac'ın kendi kabilesinden birini Horasan'a vali tayin etmesi gayet tabii görünmekteydi. Bu nedenle 82/701 yılında ölen babasının yerine vali olan Yezid de babası gibi Musa'nın üzerine gitmedi.⁹⁹ Yine Haccac-Musa ilişkisinde de, yukarıda üzerinde durduğumuz diğer olaylarda olduğu gibi, iktidar kaygısı yüzünden aynı kabileden olmasına rağmen, iki liderin nasıl birbirlerine karşı mücadele verdiğini görebilmekteyiz.

Mühelleb'in Musa konusunda böyle bir politika izlemesinin bir başka sebebi ise, muhtemelen kendisinin de onun gibi daha önce Abdullah b. Zübeyr'in bürokrat ve komutanları arasında yer almasıydı. Mühelleb 65 yılında Abdullah b. Zübeyr tarafından Horasan valiliğine atanmış; fakat bu sırada Basra ve çevresinde dehşet saçan Haricilere karşı mücadele etmesi için ordu komutanlığına getirilmişti.¹⁰⁰ Muhtemelen

94.Şaban, 56.

95.İbn Hazm El-Endelüsî, 267; Söylemez, 124, vd.

96.Taberî, VI, 326, 352; İbnü'l-Esîr, IV, 454.

97.İbn Haldun, III, 55.

98.İbn Hazm El-Endelüsî, 261, 266.

99.Taberî, VI, 403; Nüveyrî, XXI, 270.

100.Ya'kûbî, II, 264 vd.; Taberî, V, 615-622; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (h.61-80), 41; Kâhâle, I, 97; K.V. Zettersteen, "Mühelleb", *İslâm Ansiklopedisi*, (M.E.B.), İstanbul, 1971, VIII, 792.

Mühelleb ve oğlu Yezid'in, Musa konusundaki bu tutumunun ve birincisinin önceden Abdullah b. Zübeyr'in adamlarından olduğunun farkında bulunan Irak ve Horasan Genel Valisi Haccac, onları Zübeyrî taraftarlığıyla itham etmiştir. Sonuçta Yezid'i valilik görevinden alıp yerine kardeşini atmasına gerekçe olarak Halife Abdülmelik b. Mervan'a bu kanaatini arz etmiştir.¹⁰¹

Ayrıca Mühelleb, muhtemelen Horasan'da bulunan Mudarlıların Musa'ya büyük bir sempati duyduğunu farketmiştir. Musa'nın kabilesi Mudar'a nispetle, kendi konumunun Horasan'da daha zayıf bulunduğunu düşünmüş ve büyük bir kitleyi karşısına alabileceği endişesiyle ondan uzak durmaya çalışmış olabilir.¹⁰²

b) Sabit ve Hureys b. Kutbe Kardeşlerin Emevî Karşıtlarına Katılması

Maveraünnehr'de bazı kimseler, Emevîlerin düşmanı olan kesimlerle iyi ilişkiler kurmalarından ve onlara karşı hoşgörülü davranmalarından dolayı cezalandırılmış; bu durum söz konusu şahısların karşı tarafla işbirliği yapmasına yol açmıştır. Hatta bu gelişme Orta Asya'da büyük çatışmaların çıkmasına kadar varmıştır. Söz gelimi 82/701 yılında Horasan Valisi Mühelleb b. Ebî Sufra, Kişliler ile fidyeye karşılığında antlaşma yapmış, onlar tarafından gerekli ödeme yapılınca kadar ellerindeki rehineleri bırakmamaya karar vermişti. Bu arada Mühelleb, Merv'e dönmek üzere yola çıkmış, yerine ise Huzâa Kabilesi'nin mevlası Hureys b. Kutbe'yi bırakmış ve ondan öngörülen fidyeyi alıp, rehineleri bırakmasını istemişti. Fakat Mühelleb, Belh'e gelince burada kalmış, kararında ise kısmen bir değişiklik yapıp fidyeyi alsa da rehineleri Belh'e varıncaya kadar bırakmamasını Hureys'e bildirmişti. Fakat Hureys, Kiş Hükümdarı'na karşılıklı varılan mutabakata göre rehineleri teslim etmişti.

Belh'e gelen Hureys'in yanında rehineleri göremeyen Mühelleb, çok kızmış, onu Kiş Hükümdarı ile ilişki kurmak ve mektubunu ifşa etmekle suçlamıştır. Ayrıca Hureys'ten Merv'e dönerken karşılaştığı Türk askerleri fidyeye istemiş ve Vali'nin oğlu Yezid'in de fidyeye verdiğini söylemişti. Bunun üzerine Hureys "Fidyeye verirsem, beni de Yezid'in anası doğurmuş olsun." şeklinde Mühelleb'in hanımını dolaylı biçimde aşağılayıcı bir ifade kullanmış ve onlarla savaşmayı tercih etmişti.

101.Taberî, VI, 395, 397; İbn Haldun, III, 54.

102.Shaban, 57.

Hanımını aşağılayıcı bu sözü duymak da, Vali'yi müthiş derecede kızdırmıştı. Sonuçta Mühelleb, Hureys'e elbiselerini soyup otuz sopa vurdu. Yediği sopadan fazla, elbiselerinin çıkarttırılması zoruna giden Hureys, Mühelleb'i öldüreceğine yemin etti. Bir süre sonra Mühelleb hatasını anlayıp kendisine iyi davrandıysa da, Hureys bir daha ona yakınlık göstermedi ve rivayete göre kardeşi Sabit ile birlikte üçyüz kadar adamlarını da yanlarına alarak Musa'ya katılmak üzere Tirmiz'e gitti.¹⁰³ Fakat buradaki Sabit ve Hureys kardeşlerin Musa'ya katıldığı yönündeki ifadenin, onların Emevî karşıtı olduğunu vurgulamak için kullanıldığı kanaatindeyiz. Çünkü aşağıda anlatacağımız olayda Sabit'in önce Semerkand Tarhunu'ndan yardım istemiş olması buna işaret etmektedir.

82/701 yılında babasının vefatıyla Horasan valiliğine atanan Yezid b. Mühelleb, Hureys ve Sâbit b. Kutbe kardeşlerin mallarına el koydu; anne bir kardeşlerinden ikisini, Hâris b. Munkız'ı, Sâbit'in kızı Ümmü Hafs'ın yanında bulunduğu bir akrabalarını öldürdü. Sabit, durumdan haberdar olunca, akrabalarına yapılanları Semerkand Tarhunu'na şikayet etti. Çünkü Sabit, Türkler arasında sevilen, sayılan çok meşhur bir şahıs idi. Hatta Sabit'e verilen büyük değerden dolayı onun üzerine yemin edildiği nakledilmektedir. Diğer taraftan Sabit, yerli hükümdarlar gibi etrafında adamları olan güçlü birisiydi. Shaban, Sabit-Hureys kardeşlerin Maveraünnehr tüccarlarının lideri olduğu ve yüksek itibarlarının buradan geldiği kanaatindeyiz. O, bu kardeşlerin Mühelleb ile birlikte Maveraünnehr'de seferlere iştirak etmesinin de daha güvenli, istikrarlı bir ortam oluşması ve ticaretin daha rahat şartlarda yapılabilmesi amacına yönelik bulunduğu düşüncesindedir.¹⁰⁴ Ayrıca Sabit-Hureys kardeşler, mevlası buldukları Huzâa Kabilesi içinde de karizmatik bir şahsiyete sahip idi.¹⁰⁵

Sahip olduğu yüksek itibar nedeniyle Sabit'in şikayeti, Tarhun'u hemen harekete geçirdi; Toharistan Yabgusu Nîzek, Huttal Hükümdarı Sebel'in yanısıra Sagâniyan ve Buhârâ halklarından bir ordu kurdu. Bununla da yetinmeyerek, diğer bir Emevî karşıtı olan Musa ile işbirliğine gitti.¹⁰⁶

103.Taberî, VI, 352 vd.; İbnü'l-Esîr, IV, 509; Günaltay, 48; Gibb, 24.

104.Shaban, 58 vd.

105.Taberî, VI, 406 vdd.

106.Taberî, VI, 403; Günaltay, 48 vd.

c) Emevî Karşısı Musa, Sabit-Hureys Kardeşler ve Tarhun'un

Başarısız İşbirliği

Bütün bu olaylar olurken; Musa'nın etrafında Temîm, Kays, Rabîa ve Yemen'den sekiz bin kişi toplanmıştı. Bu gelişme "sakalsız" lakabını taşıyan Musa'yı büyük bir fırsatın eşiğine getirdi. Fakat o, bu fırsatı iyi değerlendiremedi. Çünkü etrafındaki şahıslar Sâbit ve Hureys ile işbirliğinde temkinli olması hususunda Musa'yı uyardı.¹⁰⁷ Bu nedenle Musa; Sâbit ve Hureys kardeşlerin Yezid karşısında tam bir başarı göstermesini istememekteydi; aksi takdirde Horasan'ın kontrolünün onların eline geçeceği, kendisinin de devre dışı kalacağı endişesini taşımaktaydı. Bu yüzden onlardan kurtulmanın hesaplarını bile yapmaktaydı. Sonuçta Yezid'i Horasan valiliğinden hal' etmek yerine, yalnızca Maverâünnehr'deki idarecilerinin kovulmasına karar verildi ve bu gerçekleştirildi. Bundan hem Musa, hem de Sâbit-Hureys kardeşler ve Tarhun büyük güç elde ederek memleketlerine döndü.

Yönetim Sâbit ve Hureys kardeşlerdeydi, Musa'nın sadece adı vardı. Bu durum Musa'nın çevresindekileri rahatsız etti ve ona bu iki kardeşin ortadan kaldırılmasını önerdiler; aksi takdirde onların Musa'yı arkadan vuracağını savundular. Neticede Musa da buna ikna oldu. 85/704 yılında Musa ve adamları tam bu planları yaparken, Türk, Eftalit ve Tübbetlilerden müteşekkil, Taberî'ye göre yetmişbin, İbn Haldun ve Nüveyrî'ye göre on bin kişilik¹⁰⁸ bir orduyla karşıya karşıya kaldılar. Zorunlu olarak Musa, Sabit-Hureys kardeşlerle tekrar işbirliği yaptı. Bu savaş sırasında Tirmiz şehrinin kenar bölgelerinde çıkan çatışmada aldığı yara sonucu, Hureys iki gün içinde öldü.¹⁰⁹ Fakat savaş Musa ve Sâbit-Tarhun ittifakının zaferiyle noktalandı. Bu zaferin ardından Musa ve yandaşları tekrar savaş öncesinde yaptıkları suikast planlarını uygulama yollarını aramaya başladı. Çünkü Hureys ölmüş olmasına rağmen, Sâbit hala hayattaydı. Bu nedenle Musa ve adamları Sabit'i tuzağa düşürmek için sürekli fırsat kolladı. Durumun farkına varan Sâbit ile Musa arasında savaş patlak verdi. Kendisinden yardım istediği Semerkand Tarhunu; Kiş, Nesef ve Buhârîlilerden oluşan ordusuyla hemen Sâbit'in imdadına yetişti. Taberî'nin rivayetine göre, neticede seksenbine ulaşan ordusuyla Sabit, Musa'yı kuşatma altına aldı ve onun lojistik desteğini kesti. Bu durum Musa ve taraftarlarını zor duruma soktu. Ancak Musa'nın adamlarından Yezid b. Hüzeyl, Sâbit'i Sağâniyan nehri yakınında tuzağa

107.Belâzurî, 608.

108.Taberî, VI, 404.; İbn Haldun, III, 56; Nüveyrî, XXI, 271.

109.Belâzurî, 608 vd.

düşürüp ağır şekilde yaraladı. Aldığı yaranın etkisiyle Sâbit, yedi gün gibi kısa bir süre içinde öldü. Yezid b. Hüzeyl yakalanmadan kurtulmayı başarırken, kendisine yardımcı olan iki arkadaşı Sağâniyan nehrinde boğularak öldü.¹¹⁰

Sabit'in ölümüyle bu savaşta başkomutanlık görevini Tarhun üstlendi; Züheyr b. Mukatil et-Tafâvî de Sâbit'in birliğinin liderliğini üzerine aldı. Yezid'i ele geçiremeyen Tarhun, rehine olarak elinde bulunan onun iki oğlunu öldürdü. Bu olaydan çok kısa bir süre sonra, Musa sekizyüz kadar adamıyla Tarhun'u da pusuya düşürerek öldürmek istedi; fakat bunda başarılı olamadı.¹¹¹

Musa bir şekilde Sabit ve Hureys kardeşlerden kurtuldu, ancak Maveraünnehr'in, hatta Horasan'ın tümünün hakimi olma fırsatını kendi eliyle itmiş oldu. Yukarıda üzerinde durduğumuz diğer liderler gibi Musa'da da her şeyin sahibi olma ve onu hiç kimseye paylaşmama arzusunun bulunduğu görülmektedir. Başkalarının yardımıyla elde ettiği başarıyı tamamen kendisine mal etmek isteyerek onun aşırı bir tamahkarlık gösterdiği; başarıyı paylaşmaktansa, hiç sahip olmamayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Sabit'in Horasan ve Maveraünnehr'in tümünün hakimiyetini ele geçireceği endişesiyle Musa, Emevî iktidarının burada devam etmesine razı oldu. Böylece giriştiği iktidar mücadelesinin galibi olmak varken, mağlubu olma sürecine girdi.¹¹²

Nitekim 85/704 yılında Genel Vali Haccac tarafından Yezid b. Mühelleb'in yerine kardeşi Mufaddal'ın Horasan valisi atanmasıyla, Musa'nın iktidarının sona ermesi konusunda geri sayım işlemi başladı. Çünkü Mufaddal, babasının yukarıda bahsettiğimiz, Musa'ya dokunmamaları hususundaki nasihatını bir kenara bırakıp, Haccac'ın gözüne girmek için onun peşine düştü. Daha valilik makamına oturur oturmaz, Mufaddal'ın yaptığı ilk işlerden birisi, ağabeyinin döneminde mahpus bulunan Osman b. Mes'ud'un komutasında bir orduyu Musa'nın üzerine göndermek oldu. Bu hususta Semerkand Tarhunu ve Huttal Hükümdarı Sebel de Osman'a destek verdi. Neticede Musa, Tirmiz yakınlarında büyük bir yenilgiye uğradı ve Osman b. Mesud'un askerleri tarafından öldürüldü. Musa'nın ölümü, Horasan'da bir devrin kapanmasına yol açtı. Musa'nın ve taraftarlarının onbeş yıllık hakimiyeti

110.Belâzurî, 609.

111.İbnü'l-Esîr, IV, 509 vd.

112.Kurt, 158.

bu ölümle sona erdi ve Musa'nın taraftarları dağıldı.¹¹³ Böylece Zübeyrî hareketinin son kalıntısı da Maverâünnehr bölgesinde etkisiz hale gelmiş oldu.

Maveraünnehr'de artık Emevîlerin önünde durabilecek herhangi bir muhalif grup kalmadı; kontrol tamamen onların eline geçti. Bu arada ancak dokuz ay valilik makamında oturabilen Mufaddal, görevden alınıp yerine Kays Kabilesi'nin alt kollarından kabul edilen Bâhile Oğullarından¹¹⁴ Kuteybe b. Müslim atandı.¹¹⁵ Wellhausen'a göre, Kuteybe'nin mensubu bulunduğu Bâhile Oğulları parçalanmış, itibarını kaybetmiş, nereye mensup olduğu bilinmeyen bir kabileydi. Bu nedenle de Kays Kabilesi'ne iltihak etmişti.¹¹⁶ Kuteybe'nin, ister Kayslı isterse Kays'a iltihak etmiş bir kabileden olsun, Haccac'ın yakın çevresinden olduğunda şüphe bulunmamaktadır. Sonuç itibarıyla Horasan her yönüyle Haccac'ın kontrolüne girmiştir. Nitekim Kuteybe ile birlikte Horasan'da Emevîler için fetih ve hakimiyet dönemi diye adlandırabileceğimiz yeni bir devir başlamıştır.

Sonuç

Son Süfyânî-Emevî Halifesi Muaviye II'nin ölümüyle Horasan ve idari yönden ona bağlı bulunan Maverâünnehr'de devlet hakimiyeti kaybolmuş; Mudar ve Rabîa gibi büyük kabilelerin liderleri bölgede insiyatifi ele alabilmek için kanlı bir mücadelenin içine girmiştir. Bu mücadelede menfaata dayalı işbirliği anlayışının haricinde her hangi bir değer yargısı bulunmamaktadır. Nesimi Yazıcı'nın belirttiği gibi, Horasan Araplarının tek hedefi ganimet elde etmek idi.¹¹⁷ Bu durumun sadece Horasan ve Maverâünnehr'in Arap fethi öncesi sakinlerine karşı değil, aynı zamanda Arap kabilelerinin birbirlerine karşı ilişkilerinde de geçerli olduğu görülmektedir.¹¹⁸

Arapların, mensup buldukları kabileyi ifade etmelerinde bile aralarındaki bu menfaat ilişkilerinin büyük rolü bulunduğu ilk anda anlaşılabilir. Söz gelimi Rabîa ve Mudar kabileleri menfaatleri gereği birlikte hareket etme zorunluluğu hissediyorlarsa, kendilerini ortak

113.Belâzurî, 610; Taberî, VI, 398-412; İbnü'l-Esîr, IV, 512; İbn Kesîr, IX, 60 vdd.; Nüveyrî, XXI, 270-275; İbn Haldun, III, 56 vd.

114.İbn Hazm El-Endelüsî, 245 vd.

115.Hasan, "A Survey of The Expansion of Islam", 175.

116.Wellhausen, 204.

117.Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 1992, 27.

118.Shaban, 53.

ataları olan Nizar ile isimlendirmişlerdir. Aksi takdirde ortak atalarının adını hiç anmamış ve kendilerini bir alt kabile grubuyla nitelendirmişlerdir. Hatta bu durum o kadar alt seviyelere inebilmiş ki, Mudar'a bağlı Temîm'in alt kollarından Sa'd Oğulları bile kendi aralarında bölünebilmiştir. Bunların Bükeyr-Bahîr kavgasında görüldüğü gibi, bir kısmı kendisini Mukâis ve Butûn, diğer kısmı Ebnâ diye nitelendirerek birbirleriyle kanlı bıçaklı olabilmiştir. Bir süre sonra ise iki taraf aralarında hiç bir şey olmamış gibi menfaatlarının gereği olarak barış yollarını arayabilmiştir.

Ayrıca bu menfaat ilişkilerinin çok uzun vadeli hesaplara pek dayanmadığı görülmektedir. Örneğin Araplar, Süfyânîlerin Horasan'daki son Valisi olan Selm b. Ziyad'ın gerçekleştirdiği fetih girişimleriyle¹¹⁹ Maveraünnehr'i bütünüyle kontrol altına alma sürecine girmiş iken, kendi aralarında patlak veren iç mücadeleler yüzünden burayı tamamen kaybetme ile yüz yüze kalmıştır. Gibb'in de belirttiği gibi, Araplar iç istikrarı ve düzenli fetih girişimini sürdürebilmiş olsalardı, Maveraünnehr'in, kontrollerine geçmesi için yaptıkları harcamaların ve uğradıkları kayıpların onda biriyle buraya yerleşebilirlerdi. Fakat kabileler arası mücadele onlara bu fırsatı kaybettirdi.¹²⁰

Bu bağlamda Arapların dikkat çeken bir diğer yönleri ise, birlikte elde ettikleri zaferden yalnız pay alma arzusu içinde buldukları gerçeğiydi. Abdullah b. Hâzîm, Temîmliler ile işbirliği yaparak Rabîa Oğullarına karşı galip geldiği halde, Horasan'ın nimetlerinden faydalanma hususunda onlara sırt çevirmekte hiç tereddüt göstermemiştir. Yine onun oğlu Musa bu hususta daha ileri gitmiş, Horasan valiliğini müttefiki olan Sabit-Hureys kardeşler ve Semerkand Tarhunu ile paylaşmaktansa, Emevîlere bağlı Yezid b. Mühelleb'e bırakmayı tercih etmiştir.

Arapların her şeyin yalnız başlarına sahibi olma hususundaki aşırı ihtiraslarının, onların dinî ilişkilerine de yansıdığı açıkça görülmektedir. İnanışlarını söyledikleri İslâm dini hangi millettense olsun eşit muamele yapılmasını emrederken, onların bu hükmü göz ardı ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Bükeyr, Ümeyye b. Abdullah'ı Horasan valiliğinden hal' ederken, Merv halkından Müslüman olanlara artık kendileriyle aynı statüde olacaklarını ve vergiden muaf tutulacaklarını vadetmiştir. Bu ifade Emevîlerin icraatlarında dinin belirleyici olmaktan uzak ve sadece menfaatlara gerektirdiği ölçüde etkili bulunduğunu göstermektedir.

119. Ya'kûbî, II, 252.

120. Gibb, 20 vd.

KAYNAKLAR

Aycan, İrfan, *Hicrî İlk Üç Asırda Zübeyrî Ailesinin Siyasî ve İlmî Hayattaki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1984.

Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H.Dursun Yıldız, Ankara, 1990.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya, (ö.279/892), *Futûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.

Dîneverî, Ahmed b. Dâvud, (ö.282), *el-Ahbâru't-Tivâl*, thk.Abdülmün'im Âmir ve Cemaleddin eş-Şeyyâl, Kahire, 1960.

Frye, Richard Nelson, *The Golden Age of Persia The Arabs in the East*, London, 1988.

Gibb, H.A.R., *Orta Asyada Arap Fütuhâtı*, çev. M.Hakkı, İstanbul, 1930.

Günaltay, Şemseddin, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asyanın Umumî Vaziyeti*, Ankara, trz.

Hasan, S.A., "A Survey of The Expansion of Islâm Into Central Asia During the Umayyad Caliphate", *Islâmic Culture*, XLIV, S.3, (July, 1970), s.165-176.

Hasan, S.A., "The Expansion of Islâm Into Central Asia and The Early Turco-Arab Contacts" *Islâmic Culture*, XLIV, S. 1 (January, 1970), s.1-8.

İbn A'sem el-Küffî, Ebû Muhammed Ahmed, (ö.314/926), *el-Futûh*, Beyrut, 1986.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan, (499-571/1106-1176), *Târîhu Dimeşk*, tah. M. Ebu Saîd Ömer el-Amrî, Beyrut, 1998.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, (ö.808/1405), *el-İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsârühum min Zevi's-Sultâni'l-Ekber*, Beyrut, 1979.

İbn Hazm El-Endelüsî, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, (384-456/994-1064), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, Beyrut, 1983.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1933.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed, (ö.630/1233), *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut, 1965.

Kahhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü Kabâili'l-Arab*, Beyrut, 1991.

Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara, 1998.

Nüveyrî, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Abdülvehhâb, (677-733/1278-1333) *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, tah. Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire, 1976.

Shaban, M.A., *The 'Abbâsid Revolution*, Cambridge, 1970.

Söylemez, M. Mahfuz, *Emevîler Döneminde Kûfe*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2000.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (ö.224-310), *Târîhu'r-Rusül ve Mülûk*, tah. M.Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire, trz.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer, (292/905), *Târîh*, Beyrut, trz.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 1992.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, (ö.748/1347), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, tah. Ö.Abdusselam Tedmürî, Beyrut, 1990.

Zettersteen, K.V., "Mühelleb", *İslâm Ansiklopedisi*, (M.E.B.), İstanbul, 1971.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, Kahire, 1954-59.